

Ga wat dichterbij me vandaan

Een diachronische analyse van (huwelijks)relaties en seksualiteit van 1950 tot 2000

Gemaakt door: A.H. van Gennip

Studentnummer: 298676

Erasmus universiteit Rotterdam

Opleiding: Sociologie

Begeleider: dr. S. Aupers

Tweede lezer: Prof. dr. D. Houtman

Augustus 2011

OPGEDRAGEN AAN:

K.A. VAN GENNIP-LINKE, MIJN LIEVE EN ZORGZAME MOEDER AAN WIE IK
ZOVEEL TE DANKEN HEB.

(24-05-'42 - 29-06-'09 +)

'ER IS SLECHTS ÉÉN LIEF KIND IN DE HELE WERELD EN ELKE MOEDER BEZIT DAT ENE KIND'.

Dankwoord

Nu de scriptie af is, overpeins ik hoe het allemaal is begonnen. Een goede vriend van mij met wie ik de middelbare school nog heb doorlopen en als 'stapelaar' zijn laatste studie voltooide in de concurrentiestad Amsterdam, trachtte mij te enthousiasmeren met grootse verhalen over het studentenleven en wees mij op het belang, nu eens een 'echte' studie te volgen.

Aangezet door zijn niet aflatende geestdrift oriënteerde ik mij in eerste instantie op literatuurwetenschappen. Uiteindelijk werd het sociologie met literatuur. Ik dank Cors voor zijn op velerlei wijze geuite steun, niet in de laatste plaats de herinnering van de altijd terugkerende openingszin van de vele telefoongesprekken die wij samen voerden: 'hoe gaat het met je *cursus* in Rotterdam?'

Speciale dank voor Sharon. Ik prijs me gelukkig dat ze zoveel voor mij over heeft ...in slechte tijden en in goede tijden. Verder dank ik natuurlijk mijn lieve vader met zijn scherpe analyses van menselijke relaties voor wie nooit iets te veel is en mij altijd onvoorwaardelijk steunt door 'dik en dun'. Ook naar mijn oud-huisgenoot, Steven, betuig ik mijn dank voor de vele gastvrije avonden die we samen hebben geconsumeerd, meestal in de letterlijke zin van het woord: eerst spijzen dan schrijven, is zijn motto. Op andere wijze mijn goede en oud-studievriend Kloos die wanneer het mij soms te veel werd, adviseerde om 'uit te breken'. Menig keer diende de Ardennen als toevluchts- en rustoord. Daarnaast kon ik op elk uur van de dag terecht bij Tom die begripvol, scherp luisterend en analyserend mijn frustraties weer binnen aanvaarbare proporties wist terug te brengen.

Ten slotte Bas voor zijn betrokkenheid, mijn begeleider dr. Stef Aupers voor zijn adviezen en kritische opmerkingen en professor Dick Houtman.

1. Inleiding en probleemstelling	5
1.1 Probleemstelling	7
	8
2. Theoretisch kader	
2.1 Inleiding	8
2.2 Formalisering en informalisering van relaties: overzicht en perspectief	9
2.3 Romantic love, confluent love en pure relationship	11
3. Methodologie	14
3.1 Inleiding	14
3.2 Gegevensverzameling, procedure en analyse	14
4. Resultaten	18
4.1 Inleiding	18
4.2 De jaren '50-'60: huwelijk met afstandelijke tolerantie	19
4.2.1 Samenvatting en conclusie	24
4.3 De jaren '60-'75: geconsumeerde liefde	25
4.3.1 Samenvatting en conclusie	37

[vervolg hoofdstuk 4 resultaten]

4.4 De jaren '75-'85: huwelijk met vervreemding	38
4.4.1 Samenvatting en conclusie	44
4.5 De jaren '90-'00: huwelijk met een scheve schaats	45
4.5.1 Samenvatting en conclusie	54
5. Samenvatting en conclusie	55
6. Geraadpleegde literatuur en databronnen	61
7. Bijlage	64

1. Inleiding en probleemstelling

“Ik hoor zo veel vrouwen in mijn situatie die vinden dat ze moeten kiezen. Ze worden tot hun verbijstering verliefd en verlaten in vliegende vaart hun basis of verbreken, uit angst hun status quo in gevaar te brengen, die nieuwe relatie. Maar ook aan een nieuwe verliefdheid hoeft niet 24 uur per dag, zeven dagen per week gehoor gegeven te worden. Verlangen op afstand is bijvoorbeeld het heerlijkste wat er is. Het feit dat ik volgende week woensdag een afspraak heb met die andere man, maakt dat ik me nu al verheug.

De seks met de beide mannen is anders, natuurlijk, maar ik prefereer de een noch de ander. Ook hiervoor geldt: ik hoef niet te kiezen, dus waarom zou ik een hiërarchie aanbrengen? Hoe zou deze nieuwe man – die een intellectueel is met wie ik eindeloos over het bestaan en het leven praat, met wie ik seks heb waarvan ik tot voor kort het bestaan niet kende - de vader van mijn kinderen in alle opzichten kunnen vervangen? De vader, mijn echtgenoot, die mij tot in mijn vezels kent, die in tegenstelling tot die ander zeer zorgzaam is, die net zoveel van mijn kinderen houdt als ik? [...]

Ja, ik ben enorm tegen scheiden omdat je verliefd wordt. Ga problemen te lijf, want in de relatie die volgt, kom je op den duur precies hetzelfde gedoe tegen. Wij kennen door onze keuzen geen relationele sleur. Omdat de vanzelfsprekendheid, die dodelijk is voor een huwelijk, ontbreekt. Echtelieden kibbelen wat af, eenvoudigweg omdat ze denken dat het huwelijk voor eeuwig is, iets is waarvoor je niet je best hoeft te doen. Praten is onvermijdelijk bij zo'n constructie als de onze, zodat je niet al je hoop en verlangen op die ander projecteert.”

Een onwaarschijnlijk verhaal op het eerste gezicht? Misschien afkomstig uit de 'Cosmo', 'Libelle' of 'Margriet', maar ook weer niet uit de zogenaamde mannenbladen als 'Playboy' of de 'Penthouse', want daarin zijn de verhalen dikwijls pikanter en meer seksueel expliciet. Een fictieve narratie van een romantisch verlangen neergeschreven door een vrouw die de wens heeft omgang te hebben met twee mannen? Nee, bovenstaand ingekort tekstfragment is afkomstig uit het magazine van 'de Volkskrant' (nr. 560, 25 juni 2011). De plaats waar Corine Koole wekelijks mensen interviewt over de raadselen van lust en liefde. Openhartig vertellen mannen en vrouwen, niet zelden opgesmukt met een geanonimiseerde naaktfoto, over tal van aspecten van hun relatie en zoals in bovenstaande het geval, relaties in meervoud.

Bovenstaand interviewfragment sluit aan bij wat Bawin-Legros de 'New sentimental order' noemt (Bawin-Legros, 2004). Zij zegt daarover:

"we have entered the world of pure individualism. The new sentimental order now rests more upon an individualistic withdrawal into self and a fundamental and newly redefined distinction between private and public spheres rather than upon tradition. In fact, domestic moral standards have modified: getting married, staying together, bringing children into the world, all this has lost its force as a pressing moral obligation. The only legitimate union is that which rests on love and dispenses happiness. The family institution is named post moralistic from the moment that it is dominated by the logic of autonomy and of personal blossoming". (Bawin-Legros, 2004, p. 242).

Een belangrijk kenmerk van deze tijd is de nadruk op eigen keuzes die we (moeten) maken, waarbij we niet meer terug kunnen vallen op voorgeschreven tradities en haar disciplineringsinvloed. Het 'Ik-tijdperk' is aangebroken. Een polyfonie van individuele wensen en verlangens ontdaan van achterhaalde dwang en traditionele conventies, bepaalt de paden die men wil bewandelen: van standaardbiografie naar keuzebiografie. Het compositieprincipe is daarbij 'pure individualism'. Ook en juist binnen het thema van de liefde en relatie betekent dit principe er een van verscheidenheid, continuïteit en discontinuïteit. De invulling en voorstelling van liefde, seksualiteit en (huwelijks) relaties vormen in deze scriptie een centraal perspectief. De onderwerpen die ter sprake komen in het fragment van Koole zijn verliefdheid, seks, scheiden en relationele sleur. Deze thema's vormen de inspiratie om zorgvuldig na te gaan in hoeverre deze in literaire werken gestalte krijgen, meer precies hoe deze zaken voor het voetlicht worden gebracht in Nederlandstalige romans.

1.1 Probleemstelling

In dit onderzoek staan relaties tussen mannen en vrouwen centraal, in het bijzonder de huwelijksrelatie en de huwelijksontwikkelingen over een periode van vijftig jaar. De aandacht richt zich dan vooral op de betekenis die het huwelijk heeft voor hen, de opvattingen over seksualiteit en seksueel gedrag en huwelijkstrouw. Het gaat met andere woorden om een geheel van cognities, waarden, verwachtingen en normen die impliciet dan wel expliciet, bewust dan wel onbewust, een rol spelen in het huwelijk. Het gaat om een historisch-sociologische analyse van romans, dat wil zeggen dat de omgangsvormen tussen mannen en vrouwen binnen het instituut huwelijk en de plaats die seksualiteit krijgt centraal staan binnen het kader van maatschappelijke veranderingen die hierop van invloed zijn. Hoewel literaire werken meestal worden geconstrueerd volgens regels van het genre waartoe ze behoren, geven ze daarnaast ook inzicht in maatschappelijke gebeurtenissen. Het gepresenteerde literaire verhaal geeft die gebeurtenissen vorm en legt deze vast in een eigen werkelijkheid die kan worden onderzocht, geïnterpreteerd en bevestigd. Vijftien romans zijn onderzocht om antwoord te geven op de volgende onderzoeksvraag:

"Op welke wijze ontwikkelen zich (huwelijks)relaties en seksualiteit tussen mannen en vrouwen over een periode van 1950 tot 2000?"

2. Theoretisch kader

2.1 Inleiding

De centrale onderzoeksvraag van deze scriptie is gericht op het bewust en doelgericht waarnemen en analyseren van (huwelijks)relaties tussen mannen en vrouwen. Hoe gaan zij met elkaar om en hoe beleven zij seksualiteit? Brengt een mogelijke romantische voorstelling mensen bij elkaar uit liefde of zijn er andere bindende factoren die eventueel een rol spelen? Bestaat er zoiets als het perfecte huwelijk en hoe kunnen we de relaties typeren? Relaties en het huwelijk opgevat als instituut – een samenhangend geheel van sociale handelingen - worden beïnvloed door maatschappelijke processen; het gaat om gedragingen tussen mannen en vrouwen met betrekking tot de invulling van een relatie. Seksualiteit als primaire behoefte neemt een grote plaats in binnen relaties. Zijn er in de (huwelijks) relaties historische verschuivingen zichtbaar, bijvoorbeeld veranderingen in wat mannen en vrouwen belangrijk vinden?

Bovenstaande vragen worden beantwoord met behulp van de formaliserings- en informaliseringstheorie van Wouters en aan de hand van een drietal belangrijke begrippen die Giddens ontvouwt in zijn boek *The transformation of Intimacy: romantic love, confluent love en pure relationship*.

2.2 Formalisering en informalisering van relaties: overzicht en perspectief

Formalisering en informalisering zijn twee concepten waarmee veranderingen in de omgangsvormen in het algemeen, maar voor ons onderzoek toegespitst op het huwelijk en seksualiteit tussen mannen en vrouwen, op procesmatige wijze inzichtelijk kunnen worden gemaakt. In navolging van Elias die op het terrein van het gevoelsleven en de omgangsvormen van mensen onderzoek heeft gedaan naar de invloed van externe controle op het beheersen van impulsen, zet Wouters dit onderzoek voort. Wouters constateert een langetermijnproces van formalisering die reeds begon in de Renaissance en zijn hoogtepunt bereikte in het Victoriaanse tijdperk, ongeveer tegen het einde van de negentiende eeuw. Gedurende deze periode zijn de mensen beter in staat om de uitingen van allerlei emoties, uitbarstingen van fysiek en seksueel geweld, strakker te reguleren. Kortom in de fase van formalisering oefenen mensen steeds meer druk uit op elkaar om alles wat onbeheerst, wild, vies, ruw, lomp, ontuchtig of geil aandoet zo ver mogelijk van zich af te werpen (Wouters, 2008, p. 307). Onaanvaardbaar geacht gedrag wordt via het principe van beschaming en collectieve verontwaardiging gecorrigeerd. Ook door zelfregulering, het verdringen van 'gevaarlijke' emoties, loopt men meer in de pas, zeker wanneer impulsen zodanig beheerst worden dat hiervan een zekere vanzelfsprekendheid uitgaat omdat ze door het 'oplettende zelf' automatisch worden bijgesteld.

Volgens Wouters (Wouters, 2008) gaat formalisering samen met maatschappelijke differentiatie. Als de wereld complexer wordt en er in toenemende mate sprake is van arbeidsdeling en specialisatie dan dient men emoties goed te kunnen beheersen. De onderlinge afhankelijkheden zijn immers groter, waardoor de noodzaak om gedrag af te stemmen toeneemt.

Op het moment dat dit (zelf)disciplineringsproces uitmondde in min of meer vaste gewoonten getypeerd door een zekere voorspelbaarheid en met een ordelijk verloop in het gedrag, zoals het huwelijk een integratie-eenheid vormt met bepaalde voorspelbare gedragspatronen, verlangden mensen toch ook weer naar het meer laten vieren van de teugels dat wil zeggen meer uitdrukking geven aan spontaan beleefde gevoelens. Een overmaat aan formalisering roept een tegenbeweging van informalisering op. Mensen hebben namelijk ook behoefte uiting te geven aan 'natuurlijke', primaire gevoelens.

Sinds het Fin de siècle, de roaring twenties en met name in de jaren zestig en zeventig openbaart zich volgens Wouters (Wouters, 2008, p. 135) een informaliseringsbeweging die zich ondermeer uit in voorbeelden als tutoyeren, het gebruik van voornamen en het sociaal kussen. Essentieel kenmerk van informalisering is dat regels die bij het handelen, worden gehanteerd steeds minder traditioneel gestuurd en rigide verlopen. De omgangsvormen zijn meer gevarieerd en ongebonden. De oorzaken van informalisering van de omgangsvormen brengt hij in verband met de trend naar een grotere maatschappelijke gelijkheid en emancipatiebewegingen. Deze emancipatiebewegingen hebben invloed gehad op de voorstelling van de ideale relatie en haar concrete praktijk van omgangsvormen tussen mannen en vrouwen, bijvoorbeeld binnen het huwelijk. De sociale codes(idealen en praktijken ten aanzien van de lustbalans) zegt Wouters hebben betrekking op enerzijds het verlangen naar seksuele bevrediging en anderzijds op het verlangen naar (duurzame) intimiteit: de lustbalans genoemd (Wouters, 2005, p. 90). Tussen beide bestaat een verband, maar uiteraard zijn er verschuivingen zichtbaar in de geschiedenis maar ook op persoonlijk vlak. De emotionele betekenis van relaties en motivatie van seksueel gedrag zullen bijvoorbeeld veranderen met de levensfase waarin mensen zitten.

Als laatste opmerking van deze paragraaf wijst Wouters op het feit dat in de twintigste eeuw kortetermijnfasen van informalisering steeds werden afgewisseld met formalisering. Toch tenderde een synthese van stroom en tegenstroom waarin informalisering de boventoon voerde. Er heeft zich een zigzaggend spiraalproces van informalisering voltrokken (Wouters, 2008, p. 273).

2.3 Romantic love, confluent love en pure relationship

"Today, for the first time in history, women claim equality" zo begint Giddens (Giddens, 1992, p. 1) in zijn boek, getiteld *The transformation of intimacy*. Vrouwen zijn in de relatie met mannen gelijkwaardig aldus Giddens. Deze uitspraak onderkent dat er eens andere tijden zijn geweest waarin daar geen sprake van was. Waaruit bestaat dit verschil dat niet zo zeer inhoudt dat vrouwen ongelijk zijn aan mannen, maar dat vrouwen klaarblijkelijk anders met intieme relaties omgaan dan mannen? In het premoderne Europa werden huwelijken tussen mannen en vrouwen veelal om strategische en economische redenen gesloten bijvoorbeeld ten behoeve van bezitsuitbreiding:

"The contract was usually strongly influenced by economic considerations, and formed part of wider economic networks and transactions" (Giddens, 1991, p. 89).

De huwelijksovereenkomst werd volgens strakke traditionele regels gesloten en zorgde voor een duidelijke plaatstoewijzing van man en vrouw. De man werkte buitenshuis als kostwinner, de vrouw was belast met huishoudelijke taken en de opvoeding van de kinderen. De seksualiteit in de relatie was functioneel bedoeld voor de voortplanting. De rol van liefde die mensen deed besluiten te trouwen was toentertijd nog geen gemeengoed dat wil geenszins zeggen dat zij niet aanwezig was maar het huwelijk werd toch eerder gesloten op grond van een '*naturally given*': de onderlinge omgang werd meer bepaald door doelrationele motieven en conform traditionele opvattingen waar seksualiteit en voorplanting haar plaats krijgen binnen een wettelijke verbintenis.

Omstreeks de negentiende eeuw neemt het belang van conventionele overwegingen af en manifesteert zich geleidelijk aan de opvatting van 'vrijheid in de liefde'. Voor een duurzame relatie dient het vooral te gaan om '*romantic love*' als voorwaarde om met elkaar te trouwen. De '*romantic love*' introduceert het idee van een persoonlijke vrijheid te kiezen voor een ander door wie men zowel fysiek als in geestelijke zin wordt aangetrokken. De '*romantic love*' wordt vaak voorgesteld als een vorm waarbij het gaat om directe seksuele aantrekkingskracht van de partners, maar het gaat eerder om de karakterkwaliteiten die prevaleren:

“ Romantic love is often thought of as implying instantaneous attraction – ‘love at first sight’. In so far as immediate attraction is part of romantic love, however, it has to be separated quite sharply from the sexual/erotic compulsions of passionate love. The ‘first glance’ is a communicative gesture, an intuitive grasp of qualities of the other. It is a process of attraction to someone who can make one’s life as it said, ‘complete. [...] the romantic love presumes a psychic communication, a meeting of souls which is reparative in character. (Giddens, 1992, p. 40-45).

De ‘romantic love’ die ten grondslag ligt aan de latere huwelijksvorming geeft aan vrouwen de mogelijkheid zich meer en op andere wijze emotioneel te uiten dan in de voorgaande beschreven fase, juist omdat de verbintenis gestoeld is op bovenstaande beschreven principes van de romantische liefde. Dit geldt ook voor de man. Echter de wijze waarop de ander het leven zagezegd compleet kan maken verschilt. Giddens geeft aan dat man en vrouw in de realiteit van de ‘romantic love’ de facto ongelijkwaardig aan elkaar zijn doordat zij ieder andere illusies koesteren.

“For most men, romantic love stand in tension with the imperative of seduction. This observation means more than just that the rhetoric of romantic love is stock in trade for most Lotharios. Since the beginnings of the transformations affecting marriage and personal life, men by and large have excluded themselves from the developing domain of the intimate” (Giddens, 1992, p. 59).

Voor vrouwen behelst het huwelijk idealiter een emotionele, monogame verbintenis voor het leven, waarin liefde, hechte betrokkenheid, intimiteit en communicatie over intens beleefde gevoelens zich volwaardig kunnen ontwikkelen. Op deze wijze is het huwelijk een mogelijkheid tot zelfontplooiing, maar tegelijkertijd blijft de vrouw sterk gericht op de man. Seksualiteit wordt in de romantische opvatting door de vrouw verbonden met warmte, vertrouwdheid en intimiteit waar mannen zich van afzonderen volgens Giddens.

Giddens betoogt dat het ideaal van de ‘romantic love’ waar de ongelijkheid nog een belangrijke rol speelde mede onder invloed van emancipatie ter discussie wordt gesteld. De idee van de ware en enige liefde gekoppeld aan het huwelijk maakt plaats voor ‘confluent love’ als onderdeel van ‘pure relationship’ waarin de relatie gebaseerd is op gelijkwaardigheid als essentieel verschil met de ‘romantic love’.

"Equalisation is an intrinsic element in the transformation of intimacy" (Giddens, 1992, p. 149).

en

"Confluent love presumes equality in emotional give and take, the more so the more any particular love tie approximates closely to the prototype of the pure relationship. Love here only develops to the degree to which intimacy does, to the degree to which each partner is prepared to reveal concerns and needs to the other and to be vulnerable to that other."(Giddens, 1992, p. 62).

In tegenstelling tot de traditionele romantische liefde waar die plaats krijgt binnen de echtelijke verbintenis en exclusief voorbehouden is aan die 'ene ware', is de 'confluent love' niet per se gekoppeld aan het monogame huwelijk. Een ander verschil is het belang van seksualiteit in de verandering van 'romantic love' naar 'confluent love'. Giddens zegt daarover het volgende:

"Confluent love for the first time introduces the ars erotica into the core conjugal relationship and makes the achievement of reciprocal sexual pleasure a key element in whether the relationship is sustained or dissolved" (Giddens, 1992, p. 62).

Waar de seksualiteit bijkomstig was in de 'romantic love', krijgt deze in de 'confluent love' veel meer gewicht. Zozeer zelfs dat zij als toetssteen dient voor het al dan niet slagen van de relatie. De samenvloeiing van man en vrouw ontwikkelt zich naar een 'pure relationship' in zoverre zij beiden van mening zijn dat het de moeite waard is de relatie voort te zetten omwille van wat zij er voor terugkrijgen: *a social relation is entered into for its own sake* (Giddens, 1992, p. 58). De relatie kan dan even gemakkelijk worden verbroken als de wijze waarop ze is ontstaan wanneer liefde en seksualiteit verflauwen. Een beslissing die binnen het huwelijk vergaande consequenties heeft.

"Love used to be tied to sexuality, for most of the sexually 'normal' population, through marriage; but now the two are connected more and more via the pure relationship. Marriage – for many, but by no means all groups in the population – has veered increasingly towards the form of a pure relationship, with many ensuing consequences" (Giddens, 1992, p. 58).

3. Methodologie

3.1 Inleiding

In deze scriptie is gebruik gemaakt van een kwalitatief onderzoek om antwoord te geven op de onderzoeksvraag:

"Op welke wijze ontwikkelen zich (huwelijks)relaties en seksualiteit tussen mannen en vrouwen over een periode van 1950 tot 2000?"

Het voordeel van kwalitatief onderzoek, in het bijzonder de inhoudsanalyse, is de manier van onderzoeksgegevens verzamelen. Daar waar bij een survey-onderzoek, een diepte-interview of participerende observatie het gevaar van beïnvloeding bestaat, is dat nu niet het geval. Het verzamelde onderzoeksmateriaal behelst uiteindelijk een corpus van vijftien (literaire) romans afkomstig van een vrij algemene leeslijst (die als bijlage is opgenomen in deze scriptie) die in het hoger voortgezet onderwijs in Nederland door leerlingen in de bovenbouw van het HAVO en het VWO wordt gelezen. Aanleiding voor de keuze van romans is de verwachting dat zij licht werpen op sociaal-culturele en maatschappelijke veranderingen die als product van de samenleving onze bijzondere interesse hebben. Zij vormen in de woorden van Wester (Wester, 2004) een cultureel archief dat kan worden bestudeerd om veranderingen tussen mannen en vrouwen ten aanzien van de relationele omgang en de seksualiteit te beschrijven.

3.2 Gegevensverzameling, procedure en analyse

In het onderzoeksontwerp heeft de selectie van de romans plaatsgevonden via een steekproef. We onderscheiden doorgaans twee typen hoofdstekproeven: selectieprocedures met een wiskundige grondslag die we kanssteekproeven noemen en die vooral een generalisatiedoelende met zich meedragen naar een bepaalde populatie en de niet-kanssteekproeven. Deze laatste steekproeven missen het vermogen uitspraken 'in den brede' te trekken.

In twee stappen is de steekproef samengesteld. Allereerst zijn de boeken uit de keuzelijst verzameld en chronologisch gerangschikt naar een van tevoren afgebakende periode van vijftig jaar, beginnend in 1950 en eindigend in 2000 (diachronisch). Vervolgens is de steekproefbepaling gestuurd door de veronderstelling dat het aantal van vijftientwintig

boeken, met het streven van vijf stuks per decennium, voldoende dekkend zou zijn waarbij zij opgemerkt dat we voor ogen dienen te houden dat kwalitatief onderzoek, in het onderhavige geval, niet op de eerste plaats bedoeld is om tot generaliserende uitspraken of conclusies buiten de samengestelde groep van boeken te komen, maar juist de onderzochte romans zelf grondig in resultaten te beschrijven en te reflecteren aan de gekozen theorie van Giddens en Wouters met het oogmerk overeenkomsten en verschillen te benoemen en waar mogelijk bij te stellen. De boeken zijn nadrukkelijk niet geselecteerd naar auteur, maar op basis van het jaar waarin een boektitel voor het eerst uitkwam. Er is telkens één boek per auteur gekozen. In de selectiemethode die hier is uitgevoerd is een oververtegenwoordiging of ondervertegenwoordiging van mannelijke of vrouwelijke auteurs niet uit te sluiten en berust derhalve op toeval.

Uit een eerste romanverkenning kwamen tal van onderwerpen naar voren, bijvoorbeeld, ouderdomsproblematiek, het verwerken van verlieservaringen met betrekking tot overlijden, gezondheidsproblemen, existentiële vragen, huwelijksproblemen, alcoholisme, seksueel misbruik, homoseksualiteit, liefde en liefdesproblemen, oorlogstrauma's. De tot dan toe geselecteerde en bestudeerde vijftientig romans werden niet allemaal voldoende waardevol geacht voor de beantwoording van de onderzoeksvraag. Dit vanwege het accent van de opgevoerde thema's, bijvoorbeeld gezondheidsproblemen of de oorlogstrauma's. Om die reden zijn een tiental boeken weggelaten en versmalde onze steekproef tot een surplus van vijftien geschikte romans. Er zijn nadien nadrukkelijk geen nieuwe romans toegevoegd, zodat we kunnen stellen dat de aanwezigheid van thema's als huwelijk, relatie, liefde en seksualiteit willekeurig uit een greep van vijftientig boeken naar voren is gekomen en in een residu van vijftien stuks concreet het onderzoeksmateriaal is gaan vormen. De volgende boektitels (alfabetisch gerangschikt naar auteur) zijn gebruikt voor de inhoudsanalyse:

1. *Sneeuw* van J. Bernlef (1973)
2. *Niets gaat ten onder* van L. Boon (1956)
3. *Geheime kamers* van J. Brouwers (2000)
4. *Havinck* van M. Brouwers (1984)
5. *Liefdes schijnbewegingen* van R. Campert (1963)
6. *Vroeger is dood* van I. van Dullemen (1976)
7. *De passievrucht* van K. Glastra van Loon (1999)

8. *De wegen der verbeelding* van H.S. Haasse (1983)
9. *Uit talloos veel miljoenen* van W.F. Hermans (1981)
10. *Vertraging* van T. Krabbe (1994)
11. *Een leeg huis* van M. Minco (1966)
12. *De ontaarde slapers* van W. Ruyslinck (1957)
13. *Onder de korenmaat* van M. 't Hart (1991)
14. *Serenade* van L. de Winter (1995)
15. *Turks fruit* van J. Wolkers (1969)

De keuze voor de overgebleven vijftien boeken is langs 'objectieve' weg tot stand gekomen omdat zij in overeenstemming gebracht kon worden met het gestelde studie-doel, namelijk antwoord geven op bovenstaande onderzoeksvraag. Dat betekent dat bij nadere bestudering sprake was van een voldoende 'aspectrijkdom' om geldige uitspraken te doen over het huwelijk als relatievorm, liefde en seksualiteit. Voor ons doel hebben we een matrix gemaakt en gevuld met items die min of meer 'at face value' en op gevoelsmatige basis indicatief zijn voor de variabelen 'huwelijk', 'seksualiteit' en 'liefde'. De matrix fungeert dan als een soort waarnemingsinstrument waarin de genoteerde kenmerken (items, tekstfragmenten) en 'signalementen' van begrippen als huwelijk, liefde en seksualiteit zijn vastgelegd en derhalve de basis vormen voor een beschrijving, analyse en interpretatie. Bij de interpretatie gaat het uitdrukkelijk om de woorden en zinnen die in samenhang aan de lezer iets duidelijk maken, of nauwkeuriger gesteld, van een betekenis worden voorzien. In het schrijfproces spelen allerlei zaken van de schrijver een rol die op bewust en onbewust niveau tot stand komen. De constructie van een verhaal is een creatief proces waarin gedachten, gevoelens en gedragingen van hoofdpersonen worden voorgesteld die een uiting zijn van een bedoeld en soms ook onbedoeld scheppingsproces van de auteur. De veronderstelling dat een schrijver zijn werk bewust heeft geconcipieerd en dat zijn werk het resultaat is van een volledig gecontroleerd proces waarin de bedoelingen eenduidig voor uitleg vatbaar zijn, is mogelijk niet helemaal waar. Het is aannemelijk dat onbewuste zaken, cultuur en bepaalde idealen een rol spelen bij de auteur, maar tegen het idee dat het gaat om de auteursintentie brengt Hirsch (1974) naar voren dat het bij tekstanalyse in de literatuurwetenschappen gaat om de autonome betekenis van de tekst: "Het doet er niet toe wat een auteur bedoelt, alleen wat zijn tekst zegt"

Op grond van de analyse van tekstfragmenten onthulde zich geleidelijk aan verschillende patronen met betrekking tot huwelijk, seksualiteit en liefde. Bijvoorbeeld dat in de vroege jaren vijftig de seksualiteit en liefde in behoorlijke mate afwezig zijn binnen het huwelijk. Voor andere periodes zijn er andere accenten, maar telkens is het uitgangspunt een beschrijvend beeld te schetsen van voorgenoemde drie begrippen die zich in duidelijke patronen hebben laten periodiseren.

4. Resultaten

4.1 Inleiding

'In hoge mate is de mens een wezen dat behoefte heeft aan de aanwezigheid van de ander. De mens betreft graag de ander bij zijn of haar bezigheden' (Blaman, 1969). Volgens Blaman is de mens niet bestemd voor isolement, 'het verschrikkelijke is, een mens kan niet alleen zijn, op den duur ga je daar onherroepelijk aan kapot' (Blaman, 1969).

In de sociologie worden regels, gedragingen en voorschriften impliciet en expliciet uitgedragen en binnen tal van instituties bestudeerd en verklaard. De veranderende cultuur dat wil zeggen gedragspatronen, verwachtingen en normen binnen het instituut huwelijk zijn onderwerp van dit hoofdstuk. Ook de seksualiteit krijgt de nodige aandacht in het huwelijk omdat mannen en vrouwen aangeven seksualiteit belangrijk te vinden.

De betekenisgeving en de verschuiving van de betekenissen van wat liefde is voor de partners en welke rol seksualiteit speelt binnen een (liefdes)relatie, komen aan bod evenals de communicatieve problemen die verbonden zijn aan het huwelijk en die op verschillende wijze door betrokken partners worden beleefd. In een aantal kwesties zijn relationele problemen en huwelijksproblemen terug te voeren op machtskwesties en ervaren ongelijkheid van de partners in de relatie. Deze aspecten worden eveneens beschreven.

4.2 De jaren '50-'60: huwelijk met afstandelijke tolerantie

Erich Fromm (Fromm, 1956) is de mening toegedaan dat liefhebben een kunst is, dat wil zeggen dat mensen eigenschappen moeten leren ontwikkelen om de ander lief te hebben en die liefde duidelijk te laten blijken naar de ander. Degenen die de overtuiging hebben dat men het liefhebben in het geheel niet leren kan, zo gaat hij verder, steunen op de veronderstelling dat het gaat om het vinden van de ware en dan komt de liefde automatisch. De kans op het vinden van de ware, een zoektocht naar de geschikte partner waarin liefde en seksualiteit een prominente plaats krijgen, was in het premoderne Europa geen gemakkelijke opgave:

"In pre-modern Europe, most marriages were contracted, not on the basis of mutual sexual attraction, but economic circumstance" (Giddens, 1992, p. 38).

De huwelijksovereenkomst werd volgens strakke regels gesloten en kwam tot stand op praktische, instrumentele en vooral economische gronden meer dan dat liefde primair de aanleiding vormde om zich in het echt te verbinden. Geleidelijk aan, zo gaat Giddens verder, werden huwelijksovereenkomsten gefundeerd op andere grondmotieven:

"During the nineteenth century, the formation of marriage ties, for most groups in the population, became based on considerations other than judgements of economic value" (Giddens, 1992, p. 26).

Rond 1800, zo stelt Giddens, ontwikkelt zich historisch gezien een ander relatietype: voorzichtig doet de 'romantic love' haar intrede. Binnen het concept van de 'romantic love' is er sprake van een (liefdes)verhouding waarin de rol van tradities en economische imperatieven, sterk is afgenomen. De voorstelling van romantische liefde is niet in de eerste plaats liefde op het eerste gezicht, maar het gegrepen worden door het karakter van die ander. Het betekent uitvoerig en diepgaand kennismaken met de ander, belangstelling tonen en nieuwsgierig zijn naar het wezen van de ander. Het is een zoektocht in vrijheid die niet door dwang kan worden opgelegd, zoals dat voor 1800 in Europa nog wel aan de orde was.

Het huwelijk vormt dan tot slot de uitkomst van de overtuiging en wens die de geliefden hebben om zich duurzaam met elkaar te verbinden, omdat binnen die wettelijke constellatie de geborgenheid, de zorg en liefde voor elkaar goed tot hun recht kunnen komen.

Binnen een tweetal boeken uit de jaren vijftig van Louis Paul Boon *Niets gaat ten onder* uit 1956 en *Ontaarde slapers* uit 1957 van Ward Ruyslinck, maken we uitvoerig kennis met twee echtparen en de wijze waarop zij hun huwelijksopvatting concretiseren. Voor de lezer wordt het duidelijk dat de relaties die de echtparen met elkaar onderhouden in beide boeken weinig trekken vertonen die Giddens met 'romantic love' afschildert.

Op de eerste plaats merken we op dat de ontwikkeling van de relatie tussen de hoofdpersonen in hun gezamenlijk doen en laten, uit het boek *Niets gaat ten onder*, zich heel behoedzaam en heimelijk ontwikkelt en zich aanvankelijk richt op de lichamelijke behoeftes van het mannelijke personage. We vinden geen getoonde interesse van zowel de mannelijke als de vrouwelijke hoofdpersoon in het wezen van de ander, noch is er sprake van 'falling in love'.

In de volgende twee citaten is het de lichamelijke kenbaar gemaakte uiting van de man naar een ogenblikkelijk seksueel verlangen dat door de vrouw stellig wordt afgeremd, ja, eigenlijk wordt afgewezen.

"zij(Agnes) duwde mijn hand terug, echter op minzame manier. Als we getrouwd zijn! Zei ze. Als we zullen getrouwd zijn...deze woorden bleven de ganse grauwe zondag op mij wegen.[...] Ik voelde mij breken onder de angst, dat van mij nu iets werd verwacht. Doch trouwen?" (Boon, 1956, p. 17).

"Ik [Ghoedels] verlangde niets liever, dan dat ze met mij het kleine hokje betrad, dat ze zich naast mij onder de ruwe dekens neerlegde. En dan? Niets anders dan daar te liggen, samen. De warmte van een lichaam te voelen, en in de diepten van de slaap te kunnen verzinken. [...] Zij wou niet naar binnen. Zij begon, in de deuropening staande, lang en veel over ons huwelijk te praten. Zag zij dat ik het zo koud en zo treurig had? Zij greep mijn hand, en warmde die in de hare. Zij glimlachte, alsof ze daarmee mijn berooidheid kon wegnemen. Wat ge op dit ogenblik verlangt, zult ge misschien nog beu raken! Zei ze. Mensen die teveel leven worden elkander beu, nog voor ze getrouwd zijn [...] Misschien zult ge later niet eens lust hebben, als ik het u vragen zal" (Boon, 1956, p. 24).

Opmerkelijk is de kille en afstandelijke houding die de vrouw inneemt en die in tegenspraak is met de opvatting dat de *'romantic love'* ook een rol toebedeelt aan de *'passionate love'*, zij het dat deze minder nadrukkelijk is. De *'passionate love'*, een koppeling tussen seksualiteit en liefde waarbij de rol van de seksuele expressie zeer urgent en pervasief is, speelt een rol in de *'romantic love'* maar de prominentie legt het af tegen de nieuwsgierigheid naar het wezen van de ander. Voor Goedels geldt een zekere spanningsverhouding dat betekent dat hij enerzijds nieuwsgierig is naar de lichamelijke ander, er is een zekere lust die het gedrag stuurt, maar anderzijds schrikt hij terug voor de consequenties die er door de vrouw mee verbonden en gecontroleerd worden. Zij waarschuwt hem zelfs voor (seksuele) gulzigheid. De vrouw handelt naar de geboden en verboden van de ouderlijke opvoeding en de kerk. Zij beïnvloedt het gedrag van Goedels zodanig dat zij zijn gedrag in overeenstemming kan brengen met de doeleinden die ze voor ogen heeft: geen seks voor het huwelijk. Zij handelt ethisch of juist gezegd, conform de moraal van die tijd, door de seksualiteit enkel te accepteren binnen de kaders van het huwelijk.

Elke moraal doet zich aan ons voor als een systeem van gedragsregels zegt Durkheim (Durkheim, 1977, p. 61) en juist in de verzuilde jaren vijftig verleende de kerk een zekere 'gebruiksaanwijzing' voor huwelijk en seksualiteit die vol plichtsbesef en collectief gedragen, werd uitgevoerd. Eigenzinnige opvattingen, individualisering en eigen keuzes maken op relationeel vlak deed je buiten de groep plaatsen. Kortom, in de verzuilde jaren vijftig krijgt de *'romantic love'* geen voet aan de grond, omdat de christelijke levensbeschouwing nog steeds op invloedrijke wijze de levensovertuiging uitdraagt dat seks voor het huwelijk zondig is.

"[Agnes] *Het moet een natuurlijke verhouding worden. Zeg hem dat. Zeg hem, dat wij een christelijk huwelijk wensen te stichten. En voeg er iets bij over een zedelijk hoogstaand leven*" (Boon, 1956, p. 17).

Agnes houdt vast aan de christelijke normen en reflecteert niet wat zij in eerste instantie zelf zou willen. Zij vraagt zich af of de prille ontwikkeling van de relatie is wat zij moet zijn in de ogen van de kerk en zij aanvaardt kritiekloos dat de zoektocht, niet enkel naar de lichamelijke en seksualiteit maar veeleer de verkenning van eigenschappen die de ander in de *'romantic love'* opvatting zo bijzonder maken, pas bestaansrecht krijgt in de constellatie van een plechtige verbintenis. De christelijke levensopvatting uit de verzuilde en

paternalistische jaren vijftig benadrukt sterk het belang van de functie die het huwelijk heeft en de rol die liefhebben inneemt: 'dat hoeft je niet te leren dat komt vanzelf'.

Juist in de '*romantic love*' gaat het bij het liefhebben om de aandacht die uitgaat naar de ander als uniek persoon. Het laatste citaat uit het boek van Boon indiceert de afstandelijke en wantrouwende omgang tussen de echtelieden en geeft nog geen aanwijzing voor de opkomst van '*romantic love*' temeer omdat de '*romantic love*' een koppeling tussen persoonlijke vrijheid, liefde en zelfrealisatie (individuatie) betekent. Dat impliceert ruimte voor eigen opvattingen en uitingen ten aanzien van seksualiteit maar ook gezamenlijk de richting bepalen op welke wijze men het huwelijk vorm wil geven.

"Wij waren dieren in de wildernis, om elkaar heensluipend, ons afvragend in hoeverre dat andere wezen te vertrouwen viel." (Boon, 1956, p. 32).

Met het boek *ontaarde slapers* van de auteur Ruyslinck geschreven in 1957, eindigen we de beschouwing van het decennium. Ook hier stellen we voor onze analyse de vraag of er een ontwikkeling is te benoemen in de richting van '*romantic love*'. De opgevoerde verhouding tussen de man en de vrouw die een echtpaar vormen is somber van aard. Er zijn nagenoeg geen uitingen van genegenheid en liefde, emotionele betrokkenheid en steun te vinden. Net als in het boek van Boon komt ook in deze relatie naar voren dat er geen sprake is van '*romantic love*' zoals deze door Giddens wordt geconceptualiseerd:

"Romantic love is often thought of as implying instantaneous attraction – 'love at first sight'. In so far as immediate attraction is part of romantic love, however, it has to be separated quite sharply from the sexual/erotic compulsions of passionate love. [...] It is a process of attraction to someone who can make one's life, as it said, 'complete'. [...] it presumes a psychic communication, a meeting of souls which is reparative in character." (Giddens, 1992, pp. 40,45).

In een aantal gevallen zijn tekstfragmenten uit het boek samengevat tot een beeld dat een indruk geeft van de status van het huwelijk. Wat vinden we langs die weg?

Als lezer zijn we getuige van een huwelijk waarin intimiteit, hartstocht, affectie, liefde en kameraadschap, kwaliteiten die we meestal zoeken in de ander, een erg marginale positie innemen. Een voorbeeld hiervan is de onderstaande passage.

“ Het leven is eentonig. We zouden allemaal zeer gelukkig kunnen zijn, indien de eentonigheid en de verveling er niet waren. We zien door een klein, klein gaatje naar de hemel en de ene keer zien we een wolk en de andere keer een verre priemende ster, maar het blijft de hemel”.

(Ruyslinck, 1957, p. 12)

Getuige het bovenstaande citaat draagt het huwelijk niet bij tot een positievere existentiële waardering, daar waar het in de romantische opvatting wel zo zou moeten zijn. Als het leven zelf eentonig is wat ontbreekt er dan aan het huwelijk om deze kwalificatie ongedaan te maken? Het huwelijk wordt immers niet gesloten omwille van zijn sterk nihilistische karakter; de echtelieden willen zich niet afzijdig houden van hetgeen het huwelijk kan bieden en het huwelijk behoeft niet doelloos en zinloos te zijn. In het huwelijk tussen de hoofdpersonen speelt geen romantische liefde een rol in de betekenis van actieve zorgzaamheid en betrokkenheid, veeleer zijn zij bij elkaar op grond van zakelijke en pragmatische motieven. In het volgende citaat vormen we ons een indruk van de levenshouding van de hoofdpersoon:

“Hij wachtte op niets. Zijn hart hing niet aan de wereld, aan de wisselende schoonheid der seizoenen en de altijd andere gezichten van de mensen. Hij wachtte op niets en hij verlangde ook niets. In zijn hart woonde een gelatenheid en onverschilligheid die de stille heimelijke verwachtingen van het leven niet kende en aan de veelheid van gelukkige treurige gebeurtenissen doelloos voorbijging. Het was niet omdat hij met weinig tevreden was. Het was omdat niets hem aan de wereld bond, niets en niemand.” (Ruyslinck, 1957, pp. 5-6).

De hoofdpersoon wordt niet gebonden aan het leven, hij wacht op niets en verwacht ook niets. Met onverschilligheid en desinteresse bekijkt hij de wereld, maar negeert daarmee ook het bestaan van zijn echtgenote. De *'romantic love'* behelst een zoektocht naar wat de ander zo bijzonder maakt, het veronderstelt immers een *'psychic communication, a meeting of souls which is reparative in character'*. De liefde betekent het zich inzetten voor iets dat men zelf tot stand brengt met het huwelijk. Aan het huwelijk zijn verantwoordelijkheden verbonden die de hoofdpersoon onverschillig laten.

4.2.1 samenvatting en conclusie

De jaren vijftig kennen geen keerpunt naar de richting van '*romantic love*', maar steunen veeleer op de zakelijkheid van de premoderne verbintenis. Een contact tussen man en vrouw dat onder streng toezicht van de ouderlijke achtergrond en overeenkomstig de verboden en geboden van de zuil langzaam gestalte krijgt, niet bedoeld om vrijblijvend te experimenteren, geen relatie op zicht maar met uitzicht op echtelijke verantwoordelijkheden.

We zien dat door het gebrek aan uitingen van betrokkenheid, wederzijdse interesse en zorgzaamheid het huwelijk in de jaren vijftig leidt tot ontevredenheid van beide echtelieden.

De tijdgeest van de verzuilde jaren vijftig lijkt een bevestiging van het traditionele (emotionele) huwelijkscontract. De regels van het samenlevingsverband steunen in belangrijke mate op het externe gezag van de kerk dat in die jaren nog volstrekt onaantastbaar is. De verkondigde zedenleer is nog geen zaak van persoonlijk commentaar en is beslist intolerant voor afwijkende grondbeginselen anders dan die uitgedragen op de kansel. Bovendien zien we ten aanzien van het aspect van de seksualiteit, dat de maagdelijkheidsopvatting, gesanctioneerd door de kerk, een deugd is die gekoppeld wordt aan het huwelijk. De maagdelijkheid dient te worden bewaard voor het huwelijk. In lijn met de leer is het contact te typeren als een vorm van koele liefde zonder intimiteit: afstandelijke tolerantie. Dit betekent dat we geen trekken van '*romantic love*' volgens de definitie van Giddens hebben aangetroffen.

4.3 De jaren '60 – '75: geconsumeerde liefde

In de jaren vijftig staan ongehuwde, seksuele relaties in het algemeen en huwelijksrelaties in het bijzonder op gespannen voet met de '*romantic love*' waar projectieve identificatie belangrijk is:

"as the means where by prospective partners become attracted and then bound to one and another. Projection here creates a feeling of wholeness with the other, no doubt strengthened by established differences between masculinity and femininity, each defined in terms of an antithesis". (Giddens, 1992, p. 61).

Hoe kunnen we de relatie die mannen en vrouwen aangaan, vormgeven en onderhouden kenschetsen in de jaren '60 tot '75? Zijn er mogelijk veranderingen zichtbaar in de relationele omgang wanneer we die vergelijken met een decennium eerder? Zijn er bijvoorbeeld accentverschuivingen zichtbaar in de kwaliteiten die we in relaties zoeken, zoals intimiteiten, kameraadschap, gelijkheid, hartstocht, liefde en betrokkenheid? En welke plaats neemt seksualiteit in?

Ook in deze paragraaf beschrijven we patronen die naar voren komen in heteroseksuele relaties. We trachten de beschrijving zo voor het voetlicht te brengen dat verschillen afgezet kunnen worden tegen het eerdere overzicht van de jaren vijftig. Deze beschrijving doen we op basis van een viertal representatief geachte boeken, namelijk *Liefdes schijnbewegingen* van R. Campert uit 1963, *Een leeg huis* van M. Minco uit 1966, *Turks fruit* van J. Wolkers geschreven in 1969 en ten slotte *Sneeuw* van J. Bernlef uit 1973.

Het is aannemelijk dat de strijdpunten in de tweede feministische golf, waar veel aandacht uitging naar seksualiteit, gezin en het huwelijk en dan met name de beleefde ongelijkheid tussen mannen en vrouwen, op deze drie terreinen hun invloed laten gelden en veranderingen laten zien in de gepresenteerde verhoudingen. Zien we nu dan wellicht kansen voor de '*romantic love*? Of komen we via onze analyse op andere tendenties uit? De '*romantic love*' is immers niet het enige concept van verbondenheid dat door Giddens uitvoerig wordt beschreven in zijn boek *The transformation of intimacy*. Tegenover de '*romantic love*' plaatst Giddens '*confluent love*'. De idealen van de romantische liefde neigen uiteen te vallen onder druk van seksuele emancipatie ten faveure van de ontwikkeling naar samenvloeiende liefde. Waar in de romantische liefde juist sprake is van sekse-ongelijkheid, aldus Giddens, is gelijkheid in de '*confluent love*' essentieel: '*confluent love presumes equality in emotional give and take*' (Giddens, 1992, p. 62). Een ander voornaam punt is de mate

waarin de partner zichzelf openstelt voor de ander (*'opening oneself'*), het is zelfs de voorwaarde voor intense emotionele verbondenheid, de zogenoemde samenvloeiing. Het betekent een emotionele investering, echter, gepaard aan de wederkerigheidsgedachte iets van liefde, attentie en waardering terug te krijgen. Maar ook de seksualiteit krijgt een groot gewicht, zozeer dat een beginnende relatie min of meer beoordeeld wordt op de mogelijkheden van duurzame continuïteit: geslachtsverkeer als toetssteen voor verdere voortzetting.

"confluent love for the first time introduces the ars erotica into the core of the conjugal relationship and makes the achievement of reciprocal sexual pleasure a key element in whether the relationship is sustained or dissolved [...] a person's sexuality is one factor that has to be negotiated as part of a relationship" (Giddens, 1992, pp. 62-63).

In het boek van Marga Minco uit '66 lezen we over de seksuele en buitenechtelijke affaires die de vrouwelijke hoofdpersonage aangaat met mannen. De seksualiteit wordt daarmee in contrast met de jaren vijftig toegankelijk op een veelvoudige manier en is niet langer meer zoals Giddens zegt een natuurlijke conditie die een individu accepteert als een vooraf bepaalde *'state of affairs'*. De zogenaamde dubbele standaard geldt niet enkel meer voor de man. De platitude waarmee de man werd afgeschilderd als veroveraar, voor wie het is toegestaan concubines te hebben naast het huwelijk, is een misleidende en achterhaalde opvatting die de vrouw negeert in vergelijkbare seksuele behoeften. Immers voor haar gold (en binnen zekere kringen geldt) seksuele vrijheid, resulterend in (promiscue) seksueel verkeer als een te verwerpen en schandelijke daad. De onschuldige en zedelijk, deugdzaam vrouw die maagdelijk het huwelijk betrad, de conventionele praktijk van eertijds, is echter niet langer vanzelfsprekend. De vrouwelijke seksualiteit is niet langer meer ondergeschikt aan die van de man.

Wanneer we het boek *Een leeg huis* analyseren en beschouwen hoe de hoofdpersonage erotische en seksuele relaties aanknoopt dan bevestigt zij met haar gedrag een verschuiving naar een andere seksuele moraal. Zij hoeft niet langer onschuldig, onbevlekt en rein te zijn; het pad van de deugd wordt op bescheiden wijze vanaf de jaren zestig voorzichtig opnieuw geplaveid met verlangens die seksuele begeertes van de vrouw impliceren. Om met Brinkgreve (Brinkgreve & Korzec, 1978) te spreken: Seksualiteit behoorde in de jaren vijftig grotendeels tot het gebied van het onuitspreekbare. Daar komt verandering in:

"Ik ben blij dat hij, behalve mijn nationaliteit en mijn naam, niet meer wil weten. Of ik getrouwd ben, of ik kinderen heb, wat ik doe, of het daarginds koud is, en niet te vergeten hoe het was onder les boches [in het Frans een schimpnaam voor Duitsers]. Hij vraagt alleen of ik hier lang blijf." (Minco, 1966, p. 60)

De vrouwelijke hoofdpersoon vertrekt met een man naar een hotel om daar samen met hem de nacht door te brengen. In onderstaande passage gaat zij een seksueel rendez-vous aan, een avontuur dat vandaag de dag in termen van een *'one-night' stand* wordt benoemd. Het staat veraf van de eerder geschetste betekenis van *'romantic love'* omdat de exclusiviteitsgedachte – de gedachte dat twee mensen onverbrekkelijk en intensief in elkaar opgaan – in de betekenis van monogamie op het spel staat. De *'confluent love'* suggereert samenvloeiende liefde, in elkaar opgaan maar de seksualiteit verwerft de betekenis die Giddens bedoelt:

"Confluent love is not necessarily monogamous, in the sense of sexual exclusiveness [...] Sexual exclusiveness here has a role in the relationship to the degree to which the partners mutually deem it desirable or essential" (Giddens, 1992, p. 63).

"Ik [de hoofdpersoon] kreeg zin om me uit te kleden toen ik zijn gezicht donker zag worden, gespannen en gretig. Maar ik wachtte nog even. 'Ik ben helemaal bruin.' 'Overal?' 'Ja, overal. Kijk maar.' En ik kleepte me uit, ik gooide mijn kleren op de grond, ging voor hem staan, stak mijn armen omhoog en draaide me langzaam om. 'Zie je?' Hij was opgesprongen en zijn ogen gingen langs mijn lichaam. Hij tilde mijn borsten een voor een op, hij ging met zijn handen over mijn rug en mijn dijen en zijn vingertoppen streelden de binnenkant. Hij kustte me daar." (Minco, 1966, p. 98)

Geleidelijk aan verandert de seksuele geschiedenis en de maatschappijvisie op het gebied van seksualiteit, dat wil zeggen dat de ongelijkheidskloof tussen wat de man zich mag en wat de vrouw zich op seksueel gebied kan permitteren aanzienlijk kleiner wordt. Vrouwen worden meer gehoord in het publieke domein inzake seksualiteitsbelevingen en relationele kwesties. In de samenleving van de jaren zestig lijkt er zich ten opzichte van de jaren vijftig een bescheiden ommekeer af te tekenen. Van de restrictieve jaren vijftig naar een permissieve periode van experimenteren en individuele ontplooiing: erotische en seksuele

aspecten worden welbewust opgezocht in het contact. Dat geldt zowel voor mannen als voor vrouwen, zij het dat vrouwen een zekere achterstand hadden in te halen.

Een aanwijzing voor de vrije(re) seksuele omgang die zijn intrede doet, zagen we in bovenstaande citaat waarin de hoofdpersonage zich bevrijdt van het repressieve gedachtegoed van de seksuele moraal en meer uiting geeft aan haar behoeften aan hartstocht. Ook in het boek *Liefdes schijnbewegingen* van Campert maken we kennis met een vrouwelijk hoofdpersonage die zich tamelijk vrij en lichtzinnig opstelt in het seksuele contact met mannen, waarbij opvalt dat zij in de ogen van de man met wie zij een relatie heeft, de macht aan haar zijde heeft door het gedrag van haar geliefde in sterke mate te beïnvloeden. Bijvoorbeeld de beslissing dat zij de relatie kan verbreken en de angst en onzekerheid die dit teweeg brengen bij minnaar Bronzo:

“ Wat doe ik hier, dacht hij voor de zoveelste maal sinds hij Trix veroverd had (maar natuurlijk had ze hèm veroverd, in zijn nekvel gepakt en in haar bed gesleurd). Ik ben een man, zei hij tot de koffiebus, de suikerbus en de theebus op de keukenplank. Ik ben een man van zevenendertig, die zich nu al een jaar aan het lijntje laat houden door een gewetenloze schurkin van vijfentwintig. Verliefd als een schooljongen op de foto van een filmster, me met dezelfde doodsangst aan haar vastklemmend als een schipbreukeling die de rand van de roeiboot vasthoudt. Een domoor. [...] Zo gaat het niet langer [Exclamatie van Bronzo] ik maak er een einde aan. Vanavond nog. Aan de verhouding. Hoor je me, Trix. Begrijp het goed meisje – want wat ben je tenslotte anders: een over het paard getild nest - een man laat niet eeuwig met zich spotten. Enzovoorts. Binnensmonds en geluidloos.” (Campert, 1963, pp. 10-15).

Een twaalfjaar oudere man die bang is dat zijn geliefde de relatie op een door haar bepaald moment verbreekt, maar verliefd als hij is, bevindt zich in een tweestrijd. Enerzijds lezen we de metafoor waarin hij zelf symbool staat voor een drenkeling die ternauwernood het vege lijf kan redden door zich vast te klampen aan een roeiboot, anderzijds verwijt hij zich een domoor te zijn die er beter aan doet zelf het initiatief te nemen om de relatie te beëindigen alvorens hij zelf aan de kant geschoven wordt. De besluiteloosheid en de grote afhankelijkheid vertalen zich evenzeer in de volgende passage:

"Maar bij Trix was hij alleen in bed man en buiten bed een kind aan moeders rokken. Enig initiatief kon hij in haar nabijheid niet ontwikkelen. Als ze hem niet meer kon gebruiken, zou ze hem weggoeien – als een oude zakkam – en hij kon niet anders doen dan daarop wachten. Gebeurde het maar gauw, dacht hij steeds vaker [...] Dit is geen liefde, dacht hij, dit is een verslaving, ik moet het opgeven, en hij stak een sigaret op." (Campert, 1963, pp. 17,77)

In de relatie heerst vooral onvrede van de kant van Bronzo. Een voortdurende twijfel persisteert: afwisselend zinspeelt hij met de gedachte de relatie te beëindigen. Maar zijn overwegingen voeren niet zo ver dat hij daadwerkelijk actie onderneemt ofschoon hij met frustraties en boosheid blijft zitten. Bronzo voelt zich ongemakkelijk in de relatie met Trix, gevoelsmatig duidt hij de relatie aan door het gebruik van de vergelijking 'als een kind aan moeders rok': afhankelijk en hulpeloos overgeleverd aan een zekere willekeur van Trix. Bronzo prefereert een relatie met Trix die zich niet enkel richt op de kortstondige seksuele episodien; hij verlangt naar de totaliteit van haar. Het zijn niet enkel de seksuele aspecten, maar ook andere eigenschappen van de 'confluent love', zoals 'opening oneself', vertrouwen en commitment die voor Bronzo primair zijn in de relatie:

"Voor Bronzo, die zou willen dat Trix helemaal van hem was, is het alsof hij een diertje moet pakken, dat samen met een ander diertje weggekropen is in een hol." (Campert, 1963, p. 75).

In de citaten onderscheiden we naast de persoonlijke relationele ervaring van Bronzo met Trix (die meer relatiegebonden is) ook háár invulling van de relatie die meer lustgebonden is. We zien een maatschappelijke verandering waar de ongelijkheid in de seksuele, relationele zin, omgangsvormen stipuleert waarin de vrouw met een toename van openheid en ongedwongenheid in verregaande mate de lustbalans bepaalt: de verhouding tussen het verlangen naar seksuele bevrediging en het verlangen naar duurzame relationele intimiteit (Wouters, 2005, p. 107). Uit de gegeven citaten wordt Trix opgevoerd als een schurkin, die de man actief heeft verleid en zich in de ogen van Bronzo niet helemaal 'geeft'.

In het volgende fragment uit het veel besproken boek van J. Wolkers lezen we met enige regelmaat expliciet beschreven seksscènes die illustreren dat van traagheid in relationele ontwikkeling nauwelijks sprake is, evenmin van schaamte en terughoudendheid.

Het feit dat met het uitkomen van het boek een discussie losbarstte over de kwestie of dergelijke expliciete seksscènes nu wel of geen literatuur zouden zijn en niet eerder

geplaatst dienden te worden onder de noemer pornografie, laat zien dat ten opzichte van de jaren vijftig, waar alles wat seksueel expliciet was, tot taboe werd verklaard, nu onder invloed van feminisme en emancipatie meer bespreekbaar en toelaatbaar wordt. We zien zowel de vrouwelijke seksualiteit als de seksuele expressie van de mannelijke hoofdpersoon in het boek van Wolkers onmiskenbaar naar voren komen in de eerste ontmoeting tussen Olga en Erik. Olga geeft Erik een lift die ontaardt in een heftige vrijpartij:

"En toen we een vrachtwagen passeerden en ze dus allebei haar handen aan het stuur moest houden op die glibberige weg, legde ik [mannelijke hoofdpersoon] ineens mijn handen op haar knieën die net onder haar rok uit kwamen. [...] Ze duwde mijn hand niet terug toen we de vrachtwagen voorbij waren en ze kneep ook haar dijen niet tegen elkaar toen ik aan de binnenkant wat omhoog schoof. Daarom stelde ik haar voor om naar de kant te rijden en te gaan vrijen. Ik zag dat haar ogen mistig werden. Daarom ging ik met mijn andere hand naar haar nek en krabde haar zachtjes op de plaats waar haar haar ophield en ik pakte haar voorzichtig bij haar oorlelletje[...] Haar broekje deed ik alleen maar opzij om haar niet door een ingewikkelde handeling tot zichzelf te laten komen. Want ze was helemaal week en verdoofd van geilheid. Toen ik haar vaststak zei ze in trance: 'Maak me geen kind hoor, maak me geen kind.' (Wolkers, 1969, pp. 38-39).

Na de eerste ontmoeting en de vrijpartij zien zij elkaar vaker en allengs ontwikkelt zich een relatie die leidt tot een huwelijk. De liefde van zowel de mannelijke als de vrouwelijke hoofdpersoon richt zich echter kritisch beschouwd niet op de gehele persoon, maar voert telkens terug op seksualiteit en de daad als bijna onbedwingbare manifestatie van lust, zonder dat seksualiteit met de verbale expressie van emotie en dialoog wordt verbonden. De relatiebeschrijving kan in veel opzichten worden getypeerd met de term 'amour passion' of 'passionate love'. Giddens geeft hieraan de volgende invulling:

"Passionate love is marked by an urgency which sets it apart from the routines of everyday life with which, indeed, it tends to come into conflict. The emotional involvement is pervasive - so strong that it may lead the individual, or both individuals, to ignore their ordinary obligations" (Giddens, 1992, p. 38)

De term wijst op een koppeling tussen liefde en seksuele verbondenheid op een wijze waarin die betrekking in seksueel opzicht zeer pervasief is: de dagelijkse verplichtingen worden er zelfs door veronachtzaamd. De relatie komt los te staan van de dagelijkse verplichtingen en routines en werkt in sociaal opzicht zelfs verstorend. Onderstaand citaat illustreert dit:

"Ik [de mannelijke hoofdpersoon] had geen zin meer om naar de academie te gaan. De kunst kon niet tegen haar op. Ik zou er wel weer eens aan beginnen, maar ik moest eerst mijn waanzinnige verliefdheid botvieren. Toen haar [de ouders van de vrouwelijke hoofdpersoon] ouders van vakantie terugkwamen vonden ze een brief van Olga die er niet om loog. Die de band met haar ouders, die onzichtbare navelstreng, niet doorsneed, maar liet exploderen." (Wolkers, 1969, p. 75)

Desondanks krijgen we niet de indruk dat er uit de relatie tussen Olga en Erik een verheven romantisch ideaal ontstaat op grond waarvan het huwelijk gesloten wordt. Anders gezegd, de beschrijvingen concentreren zich in de personageontwikkeling hoofdzakelijk en eenzijdig op de seksuele kanten, voornamelijk Erik wordt opgevoerd als een door seks gepreoccupeerde jongeman.

De vigerende seksuele normen en maatstaven uit de jaren vijftig spreken zich verschillend uit voor mannen en vrouwen. Erotiek voor de vrouw buiten het huwelijk, verloving of verkering met huwelijksperspectief werd toen beschouwd als slecht, vies en bedreigend zegt Brinkgreve (Brinkgreve & Korzec, 1978) die onderzoek deed naar moraal, gedrag en gevoel van mannen en vrouwen met betrekking tot adviesrubrieken in het tijdschrift 'Margriet' in de jaren veertig tot en met tachtig.

Later in de jaren zestig zien we welhaast een ongeremde, vrije seksuele moraal die duidelijk haar weerslag heeft op de wijze waarin de hoofdpersoon bij Minco en de vrouwelijke hoofdpersoon uit het boek van Wolkers uiting geven aan seksuele lusten: met een zekere gulzigheid worden seksuele uitspattingen beleefd en eigen gemaakt terwijl Bronzo uit het boek van Remco Campert de relatie met Trix niet typeert als een liefdesrelatie maar eerder als een verslaving, bang op een zekere dag door haar aan de kant te worden gezet.

De huwelijksrelatie in de jaren vijftig centreert zich in grote mate rondom de reproductiefunctie en het huiselijke domein waar de vrouw de rol van toegewijde en zorgzame moeder en huisvrouw vervult. Seksuele genoegens en het spreken met de partner over de seksuele verlangens, wensen en ervaringen zijn dan nog voor die tijd taboe terwijl zij thans zoals Giddens stelt een 'onderhandelbare' kwestie vormen. Het is een onderwerp waarover mannen en vrouwen binnen de relatie in toenemende mate met elkaar praten: zij gebruiken de ruimte om elkaar aan te geven wat ze plezierig en minder plezierig vinden en steunen elkaar in de zaken waar onzekerheid bestaat. Het uitspreken van gevoelens, wensen en ervaringen vergroot de emotionele betrokkenheid en betekent een verdere rijping van het seksuele spel. Of zoals Wouters stelt: een zoeken van nieuwe en meer gevarieerde antwoorden op de lustbalans, wanneer en binnen welke relaties zijn welke vormen van erotiek en seksualiteit toegestaan en gewenst? (Wouters, 2005, p. 107). De 'onderhandeling' behelst een vorm van voorlichting omtrent het aangeven van individuele grenzen en wensen op seksueel vlak. Deze onderhandeling vormt daarmee een aanmoediging (meer) rekening te houden met elkaar en betekent tegelijkertijd een patroonsverandering betreffende de sekserol invulling.

In het boek van M. Minco zien we de hoofdpersoon welhaast een 'mannenrol' op zich nemen dat wil zeggen, zij lijkt afstand te nemen van de traditionele vrouwelijke sekserol van de jaren vijftig: een zekere mannelijkheid manifesteert zich bij haar als vrouw, te verstaan als actief experimenteren met seksualiteit waar zij op dat gebied initiatieven ontvouwt. Dat kan betekenen dat ze de rol van versierder hanteert maar ook (meer) durft aan te geven wat zij prettig vindt tijdens de bijslaap. De gedragingen en wensen van de man staan kort gezegd niet langer meer centraal, de rolinschikkelijkheid van de begripvolle, zich wegcijferende vrouw vormt de inzet van het streven naar een evenwichtigere belangenkwestie die ongelijkheid binnen de relatie moet verminderen.

Ten opzichte van de jaren vijftig, zoals we eerder zagen in de boeken van Boon en Ruyslinck, geeft de hoofdpersoon steeds meer vorm aan zichzelf in vrijheid en daarmee is zij weliswaar onderworpen aan een norm maar juist hier bepaalt zij zelf wat voor zichzelf belangrijk is, in de woorden van Wouters (Wouters, 2005) leert de vrouw effectief te onderhandelen over de gewenste lustbalans. De veranderende verwachtingen en eisen, wensen en behoeften van de eigen en unieke beleefde seksualiteit, die eerder tot het domein van de onuitgesproken kwestie behoorden, komen veel pregnanter naar voren in vergelijking met de rolinschikkelijkheid van hoofdpersonen uit het boek van Boon en Ruyslinck.

De vrouwelijke hoofdpersonage in *Een leeg huis* van M. Minco wordt niet getekend door noodzaak maar gepresenteerd als een vrij wezen dat zich distantieert van christelijk voorgeschreven zedelijke normen. Zij beleeft amoureuze avonturen met verschillende mannen door wie ze zich laat verleiden. Juist door de loskoppeling van seks en reproductie onder andere door de beschikking van anticonceptie, verwerven vrouwen, mede mogelijk gemaakt door de emancipatiebeweging, de gelegenheid actief te experimenteren met seksualiteit. Zij leren hun lichaam ervaren in al zijn unieke kenmerken met eigen sensaties. De seksuele functie wordt voor een groot deel ontdaan van de voortplantingsdoeleinden en het beeld van de vrouw in de jaren vijftig, als was zij een wezen zonder recht op seksuele opwinding, kan rekenen op een aanzwellende dosis feministische kritiek.

In het volgende citaat, eveneens van de auteur Minco, zien we de hoofdpersoon allerlei plezierige bezigheden ondernemen, hoewel de lezer van het boek niet de indruk krijgt dat er sprake is van *'loving'* waar commitment, plezier en emotionele investering in functie staan van een zekere duurzaamheidstest. Zij volgt op tamelijk ongedwongen wijze haar fantasie die Mosher en White (Mosher & White, 1980) *'casual'* seks gestuurd noemen. Ze is beslist niet uit op *'committed'* seks, want dat zou betekenen dat ze zich voor veel langere periode bindt en de verantwoordelijkheden en verplichtingen naar de ander toe niet meer kan verwaarlozen. De seksuele bevrijding lijkt zij te paren aan het veel gehoorde devies van de jaren zestig: 'alles moet kunnen'.

Het (seksuele) plezier – de *'casual'* seks - staat volkomen op zichzelf en biedt geen garantie voor verdere verdieping van een relatie:

"Ik [de hoofdpersoon] ken hem al zolang ik hier ben. We hebben carnaval gevierd, we maken bergtochten, zwemmen en liggen in de zon, eten en drinken samen en gaan met elkaar naar bed, zonder verder iets van elkaar te verwachten." (Minco, 1966, p. 104)

Onbekommerd en vrij van een zekere morele druk van buitenaf beleeft de hoofdpersoon een bijna puberaal liefdesavontuur. De seksualiteit wordt losgemaakt van de reproductiefunctie. Gemeenschap betekent niet noodzakelijkerwijs voortplanting en nieuw leven, maar een daad waaraan persoonlijke genoegens worden beleefd zonder serieuze gevolgen van kinderschap. Juist in de jaren vijftig vormde de reproductie een legitieme en dikwijls ook een 'verplichte' reden om te trouwen.

Op tamelijk nadrukkelijke wijze zien we binnen het tijds kader van de jaren zestig de hoofdpersoon uiting geven aan het verlangen seksueel te experimenteren. Hierin weet zij mogelijke spanningen tussen een individuele en gemeenschappelijke moraal 'op te lossen'. De gemeenschappelijke moraal uit de jaren vijftig die nog zo sterk verbonden was met de leer van de kerk en de seksueel ondergeschikte rol van de vrouw, lijkt langzaam plaats te hebben gemaakt voor een subjectieve beleving, een individuele zaak. Een verlangen naar seksualiteit binnen een bevrijdingsstrijd, die de hoofdpersoon zelf wil onderzoeken en waarvan het parool wordt: 'Mannen moeten zich wat inhouden, vrouwen moeten wat meer durven' (Röling, 1990, p. 90). De manier waarop de hoofdpersoon de sekserol invult, is waarschijnlijk voor een deel terug te voeren op de veranderende culturele opvattingen die samenhangen met de feministische kritiek op de sekserol van de vrouw.

De jaren zestig onderscheiden zich door een veranderende seksuele moraal, althans in de wijze waarop de hoofdpersoon haar eigen seksualiteitsbeleving ontwikkelt. De liefde staat niet centraal, zeker niet liefde als vervulling van het verlangen naar eenwording zoals samengevat met de term '*confluent love*'. Eerder luidt het adagium: 'seks zonder de ballast van liefde'. Een diepe en duurzame vereniging met de andere sekse is voor de hoofdpersoon niet het wezen van het contact.

Het contact van de hoofdpersoon met mannen is te typeren als een gematerialiseerde zoektocht naar kortstondig plezier, '*free-floating*', niet verankerd in externe condities. Het is van tijdelijke aard en duurt voort tot wederopheffing zolang het persoonlijk voordeel oplevert. De hoofdpersoon legt op frivole wijze (seksuele) contacten en verbreekt deze gemakkelijk weer wanneer de druk van verantwoordelijkheid en verveling toenemen: ze leeft de ene dag in de andere, waarin ze vrolijkheid en ongeremdheid verkiest boven verantwoordelijkheid en ernst. Ze wil zich in het liefdesleven storten, brandend van verlangen om haar rechten op seksualiteitsbeleving op te eisen en op die wijze hoopt zij het geluk te vinden hoezeer dit begrip ook vaag en onduidelijk is. De onderhouden relaties door de vrouwelijke hoofdpersoon zijn iedere keer van korte duur en zodra zich een gevoel van onbehagen opdringt, verbreekt ze het contact even gemakkelijk als het tot stand kwam:

"Het had me [de vrouwelijke hoofdpersoon] geen moeite gekost afscheid van hem [de man met wie de hoofdpersoon een kortstondig amoureuus avontuur beleeft] te nemen. Hij begon te veel beslag om me te leggen. Ik kom hem nog een paar keer tegen, in Port-Vendres, in Banyuls, en we groeten elkaar als mensen die elkaar oppervlakkig gekend hebben. Zo moet het altijd gaan." (Minco, 1966, p. 118)

De afstandelijkheid en de emotionele terughoudendheid die mannen nog wel eens worden verweten in het contact met vrouwen zien we ook op treffende wijze terugkomen in het boek van Bernlef, getiteld *Sneeuw*. Hier zien we de mannelijke hoofdpersoon die na een lang huwelijk zijn vrouw verliest bij een auto-ongeluk en waar hij zelf met zware letsels het ongeval overleeft, opnieuw geconfronteerd met sterke seksuele begeertes en fantasieën.

"Jan Razelius [de hoofdpersoon] was nooit wat men noemt een 'minnaar' geweest. Op de boot bestond er genoeg gelegenheid toe. Sommigen van zijn collega's maakten daar druk gebruik van. Eenzame vrouwen lijken zich aangetrokken te voelen tot bootreizen. Verder dan een blik aan tafel – als hij zich vooroverboog om een glas wijn in te schenken – was het nooit gekomen. Hij was gelukkig met Kerstin.

In het ziekenhuis bestonden er geen andere vrouwen voor hem. Er liepen verpleegsters rond, maar hij verbond ze nergens mee. Hij was te ver van de wereld af.

Toen hij weer in zijn eigen huis was, op het eiland, keerde de begeerte terug en sterker dan hij verwacht had. In zijn dagdromen nam hij de vrouwen die zich in de loop van zijn leven hadden aangeboden, een voor een." (Bernlef, 1973, pp. 56-57).

De fantasie van de hoofdpersoon uit zich sterk op een seksuele, fysieke wijze. De begeerte naar vrouwelijk contact richt zich op de uitvoering van de daad, op het hebben van gemeenschap en niet zo zeer op het delen van gevoelens of het spreken over zaken die in de beslotenheid van een relatie voor de partner zijn gereserveerd.

De hoofdpersoon wordt thuis nog een tijd lang verzorgd door een verpleegster met wie hij een seksuele relatie ontwikkelt. In de omgang, ditmaal vanuit het standpunt van een mannelijk hoofdpersonage, zien we parallellen met de hoofdpersoon uit het boek van Minco. Dat wil zeggen dat liefde in de zin van het verliefd-zijn, het 'gegrepen worden door de ander' niet ten grondslag ligt aan de relatie:

"Op een ochtend kwam Margaretha hem, zoals gewoonlijk, wassen. Ze zette de emaille waskom op een stoel naast zijn bed, knoopte het jasje los en trok zijn pyjamabroek naar beneden. Jan Razelius keek naar de muur en wachtte op de lauwe aanraking van het washandje.

Ze deed het met toewijding en een tederheid die hem in verwarring brachten. Hij woelde met zijn handen door haar haar. Toen hij kwam bleef ze even, voorovergebogen, roerloos zitten. Toen spuugde ze zijn zaad voorzichtig in de kom uit. Ze stond op en schudde haar haar. Ze glimlachte tegen hem. Ze pakte de kom en liep de kamer uit. Hij hoorde een kraan lopen in het stille huis. Toen ze terugkwam met de dampende waskom tussen haar handen, huilde hij. Ze ging naast hem op het bed zitten en pakte zijn hand. Met de andere streefde ze door zijn haar. Vanaf dat moment gingen Jan Razelius en Margaretha regelmatig met elkaar naar bed. Margaretha was niet verliefd op Jan Razelius en hij niet op haar. Hun omhelzingen hadden de tolerante afstand van de volwassenheid. Ze zochten niets meer bij elkaar, ze gaven wat ze nog hadden." (Bernlef, 1973, p. 58)

De laatste zin typeert in sterke mate de aard van de relatie en de positie van de betrokken personen. Margaretha en Jan Razelius genieten van de seksuele omgang die zij zonder verdere verplichtingen met elkaar delen. Hun intimiteitsvoorkeuren strekken zich uit rondom het seksueel-lichamelijke contact. Daarmee stellen ze zich naar ieders behoeften tevreden: een bevrediging van particulier belang zonder verdere verdieping in de richting van een hechte vriendschapsrelatie, die in de eisen die er aan worden gesteld, evenwichtig is, juist omdat het verwachtingsniveau laag is en er geen veranderingswensen zijn. De verstandhouding verdiept zich niet verder tot een hechte emotionele betrekking waarin beide leden het de moeite waard vinden veel te investeren, waar zij oog hebben voor elkaars emotionele en kwetsbare kanten en bereid zijn emotionele risico's te nemen. Het is een vorm van gelijkheid gestoeld op een zekere relationele oppervlakkigheid. Een narcistisch libido - een op het ik-gerichte bevrediging van seksuele behoeften - die de weigering illustreert van twee personen om verder te werken aan de relatie omdat zij verder geen verwachtingen koesteren naar elkaar, uiteraard wel naar zichzelf, namelijk de vrijblijvende, zonder verplichtingscheppende seksuele omgang die hun beide het kortstondige plezier verschaft die zij van elkaar vragen.

4.3.1 Samenvatting en conclusie

Vanuit het vrouwelijke perspectief zagen we eerder in het boek van Minco, een vrouwelijke hoofdpersoon die mannelijkheid uitstraalt. Ten opzichte van de jaren vijftig zagen we haar experimenteren met een zekere rolwisseling in haar gedrag. Het is in die veranderende context van de jaren zestig dat opvattingen waarin relaties permanent en monogaam moeten zijn door haar optreden i.c. promiscue gedrag, ter discussie worden gesteld. Ook in *Bernlef* observeren we een verandering die contrasteert met het vorige decennium. De beleving van de seksualiteit van de hoofdpersonen varieert met de interacties die zij aangaan en is afhankelijk van waar zij op uit zijn. Verondersteld typisch 'mannelijk' en typisch 'vrouwelijk' gedrag wordt in de observaties van beide bovengenoemde boeken gerelativeerd. In *Bernlef* neemt zowel de man als de vrouw genoegen met lichamelijk contact. De kwestie van 'gearrangeerde' huwelijken en het doorgaans afstandelijke karakter van de relatie in de jaren vijftig, komt in de jaren zestig, mede onder invloed van emancipatie op losse schroeven te staan.

De seksualiteit kan zowel voor de vrouw als de man persoonlijk worden vormgegeven, is zoals we hebben geconstateerd, onderhandelbaar, wordt persoonlijk gedefinieerd, is dikwijls kortstondig en kent betrekkelijk weinig wederzijdse verantwoordelijkheden. Het contact concentreert zich in hoge mate op de fysieke aspecten van de partner, terwijl relaties nauwelijks verder worden verdiept in de betekenis van de romantische liefde waarin men vooral belangstelling heeft voor de interesses, behoeften en wensen van de ander. Hoewel vrouwen zich op seksueel terrein ontwikkelen en vrijer experimenteren met seksualiteit is ook hier geen sprake van '*confluent love*'.

De conventionele overwegingen voor een huwelijk van de conservatieve jaren vijftig en de moeizame, van plezier gespeende seksuele contacten zijn ingeruild voor een cultuur van seksueel consumentisme waar de voornaamste drijfveer het streven is naar op de eigen behoefte gericht seksueel genot.

In een nagenoeg materiële sfeer kreeg de seksualiteitsverhouding een betekenis van geven en nemen. In het beeld van de omgang tussen mannen en vrouwen werd het temporele en seksuele contact sterk beklemtoond.

4.4 De jaren '75-'85: huwelijk met vervreemding

De volgende afgebakende periode behelst tien jaar. We maken de balans op voor die jaren op basis van een viertal boeken. In oplopende jaren van volgorde, te beginnen met I. Dullemen *Vroeger is dood* uit 1976, dan *Uit talloos veel miljoenen* van W.F.Hermans uit 1981, gevolgd door *De wegen der verbeelding* van H.S. Haasse geschreven in 1983 en ten slotte M. Brouwers *Havinck* uit 1984.

Na de roerige jaren zestig getypeerd door een seksuele revolutie, manifesteert het huwelijk zich opnieuw als belangrijkste samenlevingsvorm in de jaren '75. Na welhaast een overdaad van seksuele ervaringen en consumptiepromiscuïteit, constateren we ironisch genoeg een opkomende seksuele contrarevolutie: het huwelijk wordt opnieuw gewaardeerd als een duurzame liefdesverbintenis. We worden niet alleen geconfronteerd met uitingen van seksualiteit, maar ook met de onplezierige kanten van het huwelijk en het samenwonen. De ongeremde uitpattingen van consumptieve seks maken geleidelijk aan plaats voor een nieuwe ethiek van seksualiteit waarin de echtelieden trouw en monogamie hoog in het vaandel hebben staan.

In het boek van Dullemen beschrijft de hoofdpersoon zijn ervaringen in eerste instantie vanuit het verdriet om het gemis van zijn ouders die kort na elkaar overlijden. De hoofdpersoon ruimt de ouderlijke woning leeg en komt liefdesbrieven tegen van zijn overleden moeder. Daarnaast overdenkt hij de relatie tussen zijn ouders onderling. Uit deze overpeinzingen worden we geconfronteerd met een huwelijksbeschrijving en een verduidelijking van de reden waarom man en vrouw een duurzame verbintenis aangaan.

“Ik begrijp niet waarom zij mij genomen heeft, zei mijn vader tegen mij toen ze al dood was, ik was maar zo gewoon [...] Daarnaast leg ik [hoofdpersoon van overleden ouders] een jeugdportret van mijn moeder: een smachtende uitdagend gezicht met geschulpte ogen onder een enorme fluwelen hoed: een volwassen geworden Alice in Wonderland die op de een of andere manier haar droomleven continueerde, altijd op zoek naar het extreme, het absolute. In die tijd moet zij haar liefdesavonturen te boek hebben gesteld als een soort Francois Sagan uit de jaren rondom 1920, zij, de dochter van een boekhouder, die door haar schoonheid en haar passie het artiestenwereldje werd in binnengezogen. En waarom nam deze wilde eigengereide vrouw juist de man van de wet: mijn vader de man met de rechte rug, een beginnend kantonrechttertje in Zierikzee? Er waren jaren van vervreemding in hun wisselvallige huwelijksleven, maar door alles heen een verbondenheid ook en toen ze dood was ging mijn vader haar in de kortst mogelijke tijd achterna als een doffer zijn duif”. (Dullemen, 1976, p. 23).

Een relatie tussen twee mensen die begint met vraagtekens. Waarom kiest een aantrekkelijke vrouw die het artiestenleven prefereert, voor haar toekomstige man die een sobere en rechtvaardige dienaar is van de wet? Waarom trouwen zij en blijven zij bij elkaar tot de dood hen scheidt? Omdat het boek grotendeels terugblijkt op de ontwikkelingsgeschiedenis van de ziekten die hen beide treffen, moeten we scherp lezen en de enkele schaarse aanwijzingen die ons iets vertellen over de huwelijks staat en mogelijk de rol van de seksualiteit die in hun relatie een rol heeft gespeeld, goed verstaan. De vrouwelijke hoofdpersoon die met haar man, een kantonrechter, gaat trouwen, heeft in het huwelijk altijd zelfstandig haar eigen zaken kunnen regelen:

“Ik heb altijd mijn eigen zaken kunnen regelen” (Dullemen, 1976, p. 31).

Zij trouwt ondanks de verschillen in sociale afkomst haar man die als kantonrechter werkt in Zierikzee. De vrouw heeft in lijn met het bovenstaande citaat, in de onderlinge omgang genoeg ruimte en mogelijkheden om haar eigen gang te gaan en zich te ontwikkelen maar betreft haar partner daar nauwelijks bij. Zowel in de *‘romantic love’* als in de *‘confluent love’* is juist die ander bijna onafscheidbaar aanwezig en belangrijk voor het delen van ervaringen en gevoelens. *‘Confluent love’* veronderstelt in de woorden van Giddens juist *equality in emotional give and take* (Giddens, 1992, p. 62). Vervreemding is een beweging van afstand creëren en desinteresse die tegengesteld is aan de idee van hechte betrokkenheid van de romantische liefde.

Dat de liefde zich idealiter dikwijls niet beweegt in de richting van wederzijds respect, zorgzaamheid en interesse blijkt uit het volgende citaat afkomstig uit het boek *Uit talloos veel miljoenen* van Hermans.

"Ik ben toch eigenlijk een goed mens, dat ik haar niet vergiftig [...] Ik ben een nobel mens. Haar als gewoonlijk inleven gelaten te hebben, terwijl het zo stomeenvoudig leek haar uit de weg te ruimen, maakte het eerste half uur van zijn dag gelukkig". (Hermans, 1981, pp. 7-9).

Clemens en Sita, beiden hoofdpersonen in het boek van Hermans, voelen zich in de (liefdes)relatie van het huwelijk erg eenzaam. Sita ervaart grote emotionele afstandelijkheid in haar huwelijk met Clemens. Zij praten nauwelijks met elkaar. Twee onderstaande aanhalingen illustreren dit:

"Het gaat over dingen, waarover ik [de vrouwelijke hoofdpersoon Sita] met niemand in mijn omgeving kan praten, omdat ik helemaal geïsoleerd woon op het platteland en mijn man een geleerde is, die zich voor niets anders interesseert dan de sociologie, de agologie en de politiek" (Hermans, 1981, p. 37).

"Wat een dagje weer! [exclamatie van Sita] De ene dag na de andere grotendeels in je eentje hier in huis zitten, een beetje stof afnemen, boodschappen doen, een sok stoppen, een knoop aan een jas zetten, koken, dan 's avonds met Clemens flink borrelen, maar ook dan niet al te veel zeggen, want daar kwam maar ruzie van". (Hermans, 1981, p. 84)

Het gevoel van afzondering betreft de vrouwelijke hoofdpersoon Sita in eerste instantie op het feit dat ze op het platteland woont, maar de gevoelens van afzondering hebben vooral betrekking op het gebrek aan dialoog en de afstand die zij ervaart tot haar man Clemens. Clemens wordt opgevoerd als een man die zich in haar ogen enkel interesseert voor de wetenschap en niet vraagt naar haar bezigheden.

In de volgende passage zien we een verdere emotionele verwijdering tussen Sita en Clemens. Ze lijken niet te genieten van elkaars gezelschap, en uit de laatste zin waarin het woord 'werken' tot vier maal toe wordt herhaald, blijken enigermate haar frustratie en teleurstelling in de relatie.

"Clemens werkt ongelooflijk hard, lichtte Sita nader toe. Dacht je dat we naar de bioscoop gingen? Of eens een avondje gezellig zaten te slempen in een café? Of een kaart legden? Mijn buurvrouw, Alies Neubauer, heeft eens per week een bridgeavondje met de Kronenbergjes. Maar Clemens moet werken, werken, werken. Altijd maar werken. (Hermans, 1981, p. 114). [...] afgelopen was het. Andere dingen die ze samen met Clemens deed, bestonden er niet. Werkelijk, je kon niets meer bedenken waar ze elkaar bij nodig hadden. (Hermans, 1981, pp. 19-20).

Sita geeft uiting aan haar teleurstelling dat ze nauwelijks met haar man kan praten, enerzijds zou het maar leiden tot ruzie, anderzijds is zij gehuwd met een geleerde die zich in haar ogen niet interesseert voor haar. Zo verstomt de dialoog en vormt zich heel geleidelijk de indruk dat twee mensen weinig gemeenschappelijks delen. Sita's verlangen naar een gesprek met haar man, wederzijdse belangstelling en samen iets ondernemen kan door het gemis niet anders dan uitlopen op negatief opgeroepen emoties. Die negatieve gevoelens zetten Sita aan tot:

"Dingen vergeten, dingen verkeerd doen, waren al sedert lang haar voornaamste middelen van verweer tegen alles wat hij wou en zij niet." (Hermans, 1981, p. 70).

De hier opgevoerde passages belichamen een sluipend proces van verwijdering. Deze groeiende emotionele afstand zien we ook terugkomen in de huwelijksrelatie tussen de mannelijke hoofdpersoon Robert en zijn echtgenote Lydia uit het boek *Havinck* van Brouwers.

"...in de gruwelijk openhartige gesprekken zoals ze [Lydia] die was gaan voeren sedert haar omzwaai naar een bevrijd leven, een ingrijpend gebeuren dat zich na ongeveer acht jaar huwelijk opeens voltrok. De feiten daaromtrent werden bijna dagelijks aan beschouwing onderworpen, gerechtvaardigd, geëvalueerd, met een hutspot van argumenten en vooronderstellingen, nonchalant door elkaar gehakt en aangedreven door knarsend sentiment, een wijze van redeneren die ze zich liet aanreiken door de stapels feministische publikaties, waar hij [Robert, de echtgenoot van Lydia] overal in huis over struikelde, omdat zij nooit de hoop opgaf dat hij op een dag zich dit vocabularium ook eigen zou maken, teneinde aan de voortgaande discussie zijn bijdragen te kunnen leveren. Bij gebrek daaraan verviel ze dikwijls in monoloog, beschreef uitvoerig en met veel herhalingen de diepzinnige orgasmen die hij nooit bij haar had weten los te slaan maar waarin ze, met anderen, blijkbaar urenlang rondtolde, en stelde ze hem in kennis van de nieuwe inzichten in zijn karakter, die ze alsmaar bleef opdoen. Kortom, al een jaar of drie, vier stapte hij in zijn eigen huis rond in een pantser van ijskoude onverschilligheid, niet meer dan lijfelijk aanwezig, om onbeschadigd overeind te kunnen blijven onder al deze aanslagen op zijn zelfrespect. Ze mocht hem niet, op den duur. Er schortte iets aan hem. Het feit dat hij was zoals hij was, en niet anders? Het feit dat hij bestond?" (Brouwers M. , 1984, p. 49)

Aanvankelijk manifesteerde in de jaren zestig het gedragsideaal van de onbelemmerde seksualiteit die vooral vrouwen tijdens de emancipatiegolf haar onafhankelijkheid zou moeten geven. Binnen het essentialistische denken ging men uit van een statisch beeld van een kuise vrouw met een passieve seksualiteit: 'de man penetreert en de vrouw ontvangt'. Deze indruk over de zo typisch vrouwelijke eigenschappen zijn echter veranderlijk. Door toedoen van onder andere emancipatie werd in het constructivistische denken de vrouw een geconcipeerde categorie. Verkenningen op seksueel vlak construeren en omschrijven de verandering van een zoektocht naar een ander vrouwbeeld. Dat betekende een zelfdefiniëring van de vrouwelijke rol in een performance die we in haar uitbeelding, namelijk de door libido voortgedreven zoektocht van vrouwen naar kortstondige vrijages, het aannemen van een 'mannelijk-model' hebben genoemd.

Nu constateren we dat de afwezigheid van seksualiteit leidt tot frustraties voor de vrouwelijke hoofdpersoon Sita:

“Het vogeltje van haar Clemens had immers ook al in geen maanden meer gezongen. Maar dat kwam alleen door alle verdomde zorgen die ze hadden”. (Hermans, 1981, p. 35).

Ook in het boek van Haasse lezen we over een huwelijksrelatie tussen een man en een vrouw en hun bekoelde seksuele omgang. Een passie die lijkt te zijn weggeëbd. Een verbintenis die man en vrouw met elkaar aangaan omdat ze van elkaar houden, maar waarin met het verstrijken van de jaren de coïtusfrequentie afneemt. De seksuele interactie verloopt niet langer probleemloos, noch voor Sita maar ook niet voor de hoofdpersoon Maja uit *De wegen der verbeelding* van de auteur Hella Haasse, getuige het volgende citaat:

“Nog maar zelden vlamde er tussen Klaas en haar iets op van de vrolijke liefde van vroeger, die speelse uitwisseling van liefkozingen en woordgrapjes, de warme gelijkgestemdheid. Er was zelfs een lange periode van onthouding. Klaas, naar zijn zeggen bezig aan een essay over een onderwerp dat zijn volledige inzet eiste, werkte vaak tot ‘s avonds laat, en Maja, moe na haar dagtaak, ging niet zelden tegelijk met de kinderen naar bed. Eens hadden zij over alles met elkaar kunnen praten; nu leek het alsof zij als bij afspraak vertrouwelijkheid vermeden.”
(Haasse, 1983, pp. 18-19).

Bij vergelijking zien we parallellen tussen Sita en Maja. De zinsneden ‘periode van onthouding’ en ‘het vogeltje dat al in geen maanden heeft gezongen’ verwijzen naar de seksuele omgang tussen man en vrouw, maar vooral naar de gevoelens van frustratie die voortkomen omdat Sita en Maja de veranderingen afzetten tegen de beginperiode van de relatie met hun echtgenoot, toen er meer lichamelijke interesse voor elkaar bestond. Het afnemende seksuele contact, de teruglopende erotische spanning begrijpen we tegen de achtergrond die Sita en Maja schetsen: de bron van hun ontevredenheid wordt deels teruggevoerd op het feit dat de echtgenoten druk zijn met hun werk. Zowel Clemens, de man van Sita als Klaas, de echtgenoot van Maja, heeft ieder een drukke baan en werken ‘s avonds laat nog door.

4.4.1 Samenvatting en conclusie

Na de jaren zestig waar emancipatie er mede toe heeft geleid dat we kunnen spreken van een seksuele bevrijding zien we in het decennium daarop een herwaardering van het huwelijk tussen man en vrouw, echter zonder de eigenschappen van *'confluent love'*: man en vrouw stellen zich nauwelijks open voor elkaar en hebben amper seksuele omgang. De meest belangrijke vaststelling voor de jaren '75-'85 is dat de elementen van een moeizaam verlopend huwelijk niet hebben geresulteerd in een echtscheiding. Uit de analyse blijkt dat teleurstellingen binnen het huwelijk geen aanleiding vormden het huwelijk te beëindigen evenmin was er sprake van overspel. Het huwelijk blijkt daarmee nog steeds een belangrijk instituut ondanks de voorspelbare en vaste patronen en de daarmee gepaard gaande verveling, agitatie van tijd tot tijd en seksuele apathie. In de jaren zestig kwam het huwelijk onder druk te staan. Onder invloed van een informaliseringsgolf werd namelijk veel accent gegeven aan de 'vleselijke begeertes'; de teugels van (seksuele) zelfbeheersing werden wat meer gevierd en men stelde minder belang in langdurige relationele verbanden en verantwoordelijkheden.

Het volgende decennium lijkt het huwelijk in een formaliseringsproces opnieuw gewaardeerd te worden, niettegenstaande de problematische kanten die er bij komen kijken: de echtparen voelen zich beperkt in hun emotionele ontplooiing, de onderlinge verschillen manifesteren zich nadrukkelijk en er zijn weinig uitingen van wederzijdse liefkozingen en intimiteit. Het is opvallend dat we parallel aan de jaren vijftig in grote mate overeenkomsten constateren in het huwelijk met die van de jaren '75-'85 waar kenmerken van seksuele apathie, emotionele afstandelijkheid, verveling en desinteresse de boventoon voeren. In beide periodes vormde deze problematische kant van het huwelijk geen reden voor scheiding. Al met al constateren we in de jaren vijftig, maar ook in de jaren '75-'85 een intimiteitsprobleem: de balans tussen afstand nemen en contact maken. Met het essentiële verschil dat toenaderingspogingen in de jaren vijftig minder aanwezig zijn. Uitingen van commitment in de betekenis van emotionele support hebben we sporadisch vastgesteld in de jaren '75-'85. Het huwelijk kent in beide genoemde perioden geen romantische pijler, maar de zakelijkheid van een *'mariage de raison'*.

4.5 De jaren '90 – '00: huwelijk met een scheve schaats

"Die brieven, de hare aan mij, die ik tien keer las, op zoek naar betekenissen achter haar anekdotes, en de mijne aan haar, die steeds langer werden, vulden mijn dagen. Opeens had ik, met het schrijven van brieven, iets nuttigs omhanden, dacht ik, van hogere orde dan mijn aandeel aan het huishouden, dat bestond uit om de zoveel tijd op zijn elfendertigst stofzuigen, nu en dan afwassen, boodschappen doen, de tweepersoons Iglo-maaltijd warm maken op dagen dat Paula niet in haar praktijkkantoor bleef overnachten, Paula had dikwijls nachtdienst. Doordat ik, zoals ik meende, iets te doen had, was het of er lichten aangingen in de troebelte en duisternis in mijn hersens. Zulke slempige donkerte als ook heerst in waterdiepten, ik hoefde maar te kijken naar de drab die onze ark omgaf, al kon ik mij niet, of juist beeldend, voorstellen wat daar te zien zou zijn als men de lichten aanstak. Ik droomde veel. Fata morgana's van liefdesgeluk, bevrijding, belcanto.... 'Und ewig ewig ware sie dann mein'. (Brouwers J. , 2000, p. 79)

Met dit citaat afkomstig uit het boek getiteld *Geheime kamers* van J. Brouwers, begint hoofdstuk vier, het slothoofdstuk van deze masterscriptie die een periode bestrijkt van vijftien jaar.

Voor dit hoofdstuk is gebruik gemaakt van een vijftal boeken te weten: *Onder de korenmaat* van de auteur M. 't Hart uit 1991, *Vertraging* van T. Krabbé uit 1994, *Serenade* geschreven door L. de Winter uit 1995, *De passievrucht* van K. Glastra van Loon uit 1999 en de laatste roman met de titel *Geheime kamers* van J. Brouwers geschreven in 2000.

In de beschouwing van de laatste tien jaar, vormt de periode '90-'00 een eenheid. Uit deze laatste periode treden allerlei overwegingen naar voren die in de analyse van de hierna komende citaten tot de conclusie voeren dat overspel binnen de (huwelijks)relatie een veelvoorkomend fenomeen is dat zowel door mannen als vrouwen wordt gepleegd. Een voorbeeld van overspel illustreert bovenstaand citaat.

Het is duidelijk dat de mannelijke hoofdpersoon die de brieven van zijn minnares ontvangt een relatie heeft met Paula. We hebben bewust gekozen voor dit voorbeeld, omdat de betekenis van overspel er mee kan worden verduidelijkt. In de omschrijving die Van Dale er aan geeft lezen wij: 'geslachtsgemeenschap van iemand met een vaste relatie, met een ander dan zijn vaste partner'. Een dergelijke lexicografische omschrijving betrokken op bovenstaand citaat verwerpt de veronderstelling dat het gaat om overspel. Maar aan overspel zit naast een fysieke kant evenzeer een geestelijke kant. De tweede betekenis doet

ons daarin een handreiking door te spreken van geestelijk overspel dat wil zeggen, door een intieme geestelijke relatie.

De hoofdpersoon Jelmer van Hoff uit het boek *Geheime kamers* die een huwelijksrelatie heeft met Paula, gaat op twee niveaus vreemd, namelijk door een uitvoerige briefwisseling te onderhouden met Daphne van wie hij in de loop van twee jaar honderdvijftig brieven ontvangt en het feit dat Jelmer zijn vrouw bedriegt met Gonneke met wie hij een kortstondige seksuele relatie heeft. Later blijkt dat Paula van Hoff zelf in de relatie ook langdurig overspel heeft gepleegd:

“Naar later is uitgekomen, dateerde haar [Paula]liefdes relatie met psych. dr. A. Weldon al van vlak na Hannekes [dochter van Jelmer en Paula die vanwege het syndroom van Down in een kliniek is geplaatst]opname in Effata, duurde dus al een jaar of tien [...] Wat nam ze mij[Jelmer] kwalijk? Dat ik haar nooit iets kwalijk heb genomen? Waarom is ze niet eerder bij me weggegaan?” (Brouwers J. , 2000, p. 390)

De laatste vraag in het citaat is een wezenlijke vraag omdat zij licht kan werpen op de redenen waarom het voortzetten van het huwelijk (dat nog zo lang in stand is gehouden) klaarblijkelijk opweegt tegen het losgekomen verdriet en de bewust ervaren boosheid die de overspelsituatie voor de bedrogen partner teweegbrengt. Uit het vorige hoofdstuk konden we een serie motieven construeren: vervreemding in de relatie, gebrek aan emotionele communicatie en betrokkenheid, afstandelijkheid en geslotenheid, gebrek aan wederzijdse interesse, geen belangstelling om in de relatie gezamenlijk activiteiten te ondernemen, gebrek aan wederzijdse liefkozingsen en humor, wantrouwen en seksuele apathie. Toch vormden deze negatieve kanten in de relatie in het algemeen en het huwelijk in het bijzonder, geen reden voor echtbreuk.

In het onderstaande citaat, afkomstig uit het boek *Onder de korenmaat* van M. 't Hart, maken we kennis met Alexander Goudveyl die zijn vrouw Joanna bedriegt met Sylvia Hoogervorst. Het huwelijk tussen Alexander en zijn vrouw is bekoeld. Bij het lezen van dit citaat valt op dat ze niets (meer) delen: het echtelijk bed niet, ze hebben geen kinderen en ook over de gemeenschappelijke passie voor muziek bestaat wrevel.

“Was mijn huwelijk dan zo slecht? Of was er geen sprake van een huwelijk? Woonde ik min of meer toevallig met iemand in hetzelfde huis? We sliepen immers apart, we hadden immers geen kinderen. Het enige dat ons bond was dat we allebei hartstochtelijk veel van muziek hielden en die liefde was er tegelijkertijd de oorzaak van dat we al vijftien jaar in verzwegen onmin met elkaar leefden. Ze nam het mij kwalijk dat ik niet beter componeerde en ik nam het haar kwalijk dat ze dag en nacht met haar stem bezig was” (‘t Hart, 1991, p. 42).

De ontrouw speelt zich af op een heimelijk niveau, uiteraard is deze term in zijn betekenis dekkend, dat wil zeggen ontrouw grijpt plaats buiten medeweten van de vaste partner. Maar er bestaan ook seksuele affaires met goedkeuring van de partner, de zogenaamde permissieve buitenechtelijke contacten. We kunnen dan denken aan de experimenten uit de jaren zestig waarin het ‘vrije huwelijk’ en vrije relaties betekenen dat met medeweten van de partner ook relaties onderhouden worden met anderen: seksueel verkeer met anderen dan de vaste partner moest immers kunnen. Deze vorm komt echter in geen van de onderzochte romans naar voren. In dit verborgen element, dat wil zeggen de neiging van mannen en vrouwen buiten de vaste relatie om een ‘parallele relatie’ te hebben met een ander, of dit nu een langdurig karakter betreft of een eenmalig slippertje, wordt de monogamie steeds op het spel gezet en ondermijnd. Bij het overspel bestaat er een spanningsveld tussen behoeften van duurzame intimiteit enerzijds en lust en seksualiteit anderzijds.

Voor een herstel van het evenwicht in de lustbalans zoekt men aanvulling van een derde persoon. En zo ‘eet’ men van de voordelen van twee wallen. Er blijken zelfs anno 2011 relatiebemiddelingsbureaus te bestaan die mensen op discrete wijze met elkaar in contact brengen voor ‘aanvullende’ behoeftes buiten hun eigenlijke relatie om. Opgevoerde motieven voor de inschrijving zijn dikwijls een slecht huwelijk en de daarmee gepaard gaande en veel gehoorde klacht over seksuele frustratie. Het huwelijk biedt dus niet altijd die vanzelfsprekende integratie-eenheid van man en vrouw waarin geborgenheid, liefde, zorgzaamheid en intimiteit tot volle wasdom kunnen komen.

Peter Berger en Hansfried Kellner hebben onderzoek gedaan naar de beschermende en consoliderende werking die uitgaat van het huwelijk. Zij stellen dat het huwelijk een ruimte is waarin de beide partners via een socialisatieproces leren en accepteren welke spelregels van toepassing zijn, maar belangrijker nog, deze ruimte schept de mogelijkheid de ander in die intieme privé context te bevestigen in zijn of haar identiteit. Immers de significante ander, de partner, bevestigt de sociale positie binnen het huwelijk. De sterkte en duurzaamheid van de relatie hangen dan af van de aanname dat men liefdevol omziet en

energie steekt in de ander. In een ideaaltypische beschrijving van het huwelijk leven man en vrouw harmonieus samen met eerbied voor de eigen ruimte die zij binnen de huwelijksconstellatie vragen. Het huwelijk is in dit opzicht niet helemaal te vergelijken met het huwelijk uit de jaren vijftig waar het zelfs een sacrament vormde in de Katholieke Kerk. Overeenkomstig het Concilie van Trente bestond een kerkelijk huwelijk eruit dat in aanwezigheid van een priester en drie getuigen voor de 'kerk getrouwd' werd. Het huwelijk had dan voornamelijk tot doel, zoals Hoegen het zegt: 'te zorgen voor voortbrenging en opvoeding van kinderen.' (Hoegen, z.j., p. 979). Het gezin en het huwelijk waren aldus geïntegreerd in een brede maatschappelijke (parochiale) context, buurtgemeenschap en familie.

De eerder genoemde ontwikkeling van secularisering heeft er toe geleid dat ook het huwelijk informaliseringsinvloeden heeft ondergaan, waarbij dit laatste begrepen wordt als een grote mate van persoonlijke invulling zonder dwingende adviezen van de omgeving. Kinderen krijgen en de relatievorming zijn veel meer een privé aangelegenheid binnen de wettelijke kaders die de overheid schept. Het huwelijk heeft weliswaar veel van zijn traditionele waarden verloren, er wordt nog steeds gehuwd, zij het dat er sinds 1970 een dalende langetermijntrend is in het aantal huwelijken (Latten, 2004). Het huwelijk is geen voorwaarde meer voor samenwonen; tal van andere relatievormen hebben sindsdien hun opgang gemaakt.

Binnen de in dit hoofdstuk afgebakende periode neemt het huwelijk echter nog steeds een belangrijke plaats in met dit verschil dat ten opzichte van de jaren '75-'85 het zogenaamde 'huwelijksongeluk' buitenshuis wordt gecompenseerd met overspelig gedrag. De aanvulling van ontbrekende relationele aspecten tracht men in een weloverwogen keuze te zoeken bij een ander. Het gedrag en de rollen binnen het huwelijk zijn na jaren uitgekristalliseerd tot een vrij en vast omschreven kader. De biografische veranderingen - carrière en arbeidsverbeteringen, veranderende interesse-ontwikkeling en opgebouwde levenservaringen, ingrijpende gebeurtenissen als ziekte of ontslag – kunnen het evenwicht van de min of meer vastliggende huwelijkspatronen verzwakken. In een relatie die door zogenaamd ingrijpende gebeurtenissen uit balans dreigt te raken, is het risico dat een van de partners vreemd gaat aanzienlijk: de inspanningsbereidheid er nog wat van te maken verflauwt.

Degene die vreemdgaat tracht zich vanuit een psychologisch afweermecanisme te verlossen van een schuldgevoel door het scheppen van een particuliere opvatting over het huwelijk. Een dergelijk voorbeeld zien we bij Daphne die haar eigen man bedriegt met Jelmer:

"Op deze wijze voortdurend onderbroken, herhaalde ze [Daphne tijdens een telefoongesprek met haar minnaar Jelmer] het mij in tussen overbekende college over haar particuliere opvatting en invulling van het huwelijk. 'Hoe kom je erbij', beet ze me toe. 'Ik heb Nico[echtgenoot van Daphne] nooit belazerd. Ik heb hem buiten mijn privé-besognes gelaten, niet omdat ik hem zielig zou vinden, want Nico is allerminst zielig, maar om hem niet nodeloos ongerust en van streek te maken." (Brouwers J. , 2000, p. 392)

Overspel is geen overspel in de ogen van Daphne, omdat haar man er geen schadelijke gevolgen van ondervindt.

"Hij [Nico de echtgenoot van Daphne] hoeft niet alles te weten. Hij komt niets te kort en daar mag hij tevreden mee zijn. Er zijn geheime kamers waar hij niets te zoeken heeft" (Brouwers J. , 2000, p. 87)

"Ik heb Nico met mijn relatie met Johann [Jelmer is niet de enige minnaar van Daphne] en met nog wat andere avonturen in de vlucht, zoals met jou, lieverd, nooit te kort gedaan. Hem nooit afgewezen, in bed of zo, hem nooit geminacht, hem nooit in de steek gelaten. Ik heb hem nooit de indruk gegeven dat ik niet om hem gaf, nooit verraden, nooit verwaarloosd. [...] Ik heb nu eenmaal niet genoeg aan één exclusieve liefde, ik moet er twee, of drie. Benadeel ik Nico daarmee? Dat zie ik niet, ik zou niet weten hoezo." (Brouwers J. , 2000, p. 394)

Daphne voelt zich ook niet schuldig, want zo stelt zij, haar man Nico wordt niets tekort gedaan noch persoonlijk beschadigd. Zij voegt daar aan toe:

“Eenieder heeft recht op een privé-domein, ook in zijn/haar huwelijk” (Brouwers J. , 2000, p. 104)

Binnen de optiek van Daphne waar zij zegt recht te hebben op een privé-domein sluit ze haar man Nico uit. Ze heeft een subjectieve innerlijke verborgen kant waar de minnaar in betrokken wordt, ja zelfs de kern vormt en een objectieve uitwendige kant waar leugens zorgvuldig door haar worden geconstrueerd tot een narratie die haar dubbelleven maskeert.

“Zij [Daphne] huldigt het standpunt, zei ze, dat wordt uitgedrukt met het spreekwoord: wat niet weet, wat niet deert. Zij leefde met een geheim dat Nico niet hoefde te kennen, want het zou hem maar ongelukkig maken, terwijl het voor haar een beletsel zou zijn haar bestaan in haar particuliere verborgen kromten met de voor Nico dichtgepleisterde toegangen voort te zetten. Zolang Nico haar geheim niet kende, bestond er als het ware ook geen geheim. Wat niet bekend is, bestaat niet.” (Brouwers J. , 2000, p. 181)

Een legitimatie op een ander niveau vinden we terug in het boek *De passievrucht* van K. Glastra van Loon. Daarin maken we kennis met de hoofdpersoon Armin Minderhout die eenmalig overspel pleegt met de beste vriendin van zijn vriendin.

“We gingen naar haar slaapkamer. Ze nam de theepot en twee kopjes mee. Ze stak twee kaarsen aan. We kledde ons uit en kropen in haar bed, dat koud was, maar snel opwarmde. We kusten en streelden en ze zei: ‘Eén keer. Niet vaker.’ En ik [Armin] zei: ‘Ja, één keer.’ En we keken naar elkaar toen ik bij haar naar binnen ging en we zeiden nogmaals: ‘Eén keer.’ (van Loon, 1999, p. 141)

Bovenstaande citaten geven telkens weer een legitimatie van het overspelige gedrag. Het oordeel daarover door de ‘dader’ is in feite vol zelfbeklag, waarom anders dient er een rechtvaardiging gezocht te worden?

In het boek van L. de Winter gaat Fred Bachman, een 77-jarige man, vreemd met een serveerster in een hotel. Fred Bachman is de nieuwe partner van mevrouw Weiss die de moeder is van zoon Bennie Weiss. Bennie ontdekt het overspel en reageert boos en neemt het op voor zijn moeder. Uit de reactie van Fred Bachman ondervinden we een soortgelijke legitimatie die we al eerder tegen kwamen in de volgende zin: 'waarom moet je elkaar alles vertellen en het blijft maar bij een keer' alsof daarmee de schade van de echtbreuk minder erg zou zijn of 'wanneer je er niet over spreekt dan bestaat het simpelweg niet':

"Toen ik [Bennie] onze kamerdeur opende, hoorde ik muziek. Fred lag naakt op bed terwijl de donkere serveerster op de vloer op haar knieën zat, zijn niet onaanzienlijke geslacht in haar mond. Haar haren hingen over haar ogen en verhinderden dat zij mij opmerkte. Driftig bewoog ze haar hoofd op en neer, Freds vochtige geslacht met beide handen vasthoudend [...] hij belazerde mijn moeder[...] 'Je bent nog tot heel wat in staat, Fred, op jouw leeftijd'. 'Ik ben benieuwd of mijn moeder van jouw escapades weet.' 'Waarom zou je elkaar alles vertellen?' 'Omdat mijn moeder alles wil weten. Omdat ze eerlijk is en niks te verbergen heeft!' (Winter de, 1995, p. 74)

Het overspel verzwijgen kan gemakkelijk tot onbehaaglijke gevoelens leiden die zoals gezegd via afweermechanismen weer in overeenstemming komen met onze morele opvatting door bijvoorbeeld het aanwenden van gevoelsargumenten of externe attributie. Met dit laatste wordt bedoeld dat de redenen van vreemdgaan gegrondvest worden op situaties die buiten de invloedssfeer van de betrokken 'dader' afspelen.

De veelal als negatief ervaren gevoelens van schuld en optredende schaamte die gepaard gaan met overspel zijn doorgaans niet in overeenstemming met de vaste manier van denken, voelen en reacties van mensen in het algemeen. Die grondhouding, het geweten, verankert overspel als een te verwerpen daad. Het is namelijk niet zo dat overspel in de romans, dat wil zeggen meerdere seksuele contacten naast een vaste partner bij 'afpraak', goed is en onderdeel vormt van de relatie waarin denkbeelden drastisch zijn veranderd gedurende de tijd. Overspel is daarmee nog altijd een verwerpelijke daad die bij uitkomst in veel gevallen leidt tot relatiebeëindiging.

Voor overspel zijn kortom tal van excuses voor handen. Van adhoc argumenten om slechts een schuldgevoel te temperen tot meer geraffineerde bewijsvoeringen, zoals:

"Voor overspel is altijd een excuus voorhanden. Volgens de modernste sociobiologische inzichten is de drang tot overspel zowel bij vrouwen als bij mannen genetisch verankerd: overspel, mits onontdekt, vergroot het voortplantingssucces". (van Loon, 1999, p. 138)

"later zou ze [Daphne] verklaren dat haar schaduwrelatie met de Duitser ten goede kwam aan haar huwelijk met Nico. Het hield haarzelf alert, haar huwelijk spannend en ze verhoedde ermee dat haar huiselijke leven versukkelde in trieste verveling". (Brouwers J. , 2000, p. 196).

Overspel behelst niet altijd een venerische situatie; het kan evengoed gaan om de ander deelgenoot te maken van zeer persoonlijke intimiteiten, zoals het intensieve briefverkeer tussen Daphne en Jelmer daar een voorbeeld van is. Uit de aanhaling komt nog een beweegreden boven water:

"Liefdesbrieven in de geijkte zin van het woord heeft ze [Daphne aan Jelmer] nooit geschreven en toch waren haar boodschappen dikwijls zo innig dat ze mijn illusies bleven voeden. Alsof het haar bedoeling, zelfs opzet was dat ik verliefd naar haar zou blijven verlangen." (Brouwers J. , 2000, p. 403)

Het kan een prettige gedachte zijn de ander 'aan het lijntje te houden' omwille van de aandacht die men bewust zoekt. Wanneer het gaat om uitwisseling van amoureuze epistels betreft overspel een ander niveau dan wanneer men met elkaar slaapt. Deze vorm van vreemdgaan lijkt voor Daphne minder morele belemmeringen te scheppen. Vanuit haar gezichtspunt schaadt ze haar man niet en is haar overspelige gedrag binnen haar eigen referentiekader geen verwerpelijke handeling. Uiteraard houdt ze hier geen rekening met de indachtige gevoelens die haar man zou hebben. Daarmee is elke vorm van overspel altijd een daad van egoïsme.

In het boek *Vertraging* van T. Krabbé gaat de hoofdpersoon Jacques Bekker vreemd met een vrouw die dertig jaar eerder zijn eerste vriendin is geweest. In tegenstelling tot het 'dubbelleven' waarin de affaires voor de vaste partner verborgen worden gehouden, biecht Jacques zijn ontrouw op.

"Ik[Jacques] heb jou[Sonja, vriendin van Jacques] niet laten stikken uit liefde voor haar. Zij is dat meisje waar ik je wel eens over heb verteld, dat Belgische meisje met wie ik op m'n zeventiende voor het eerst naar bed ging en dat het meteen daarna uitmaakte met een briefje dat het een grap was geweest [...] Ik heb haar dertig jaar geleden die ene dag meegemaakt, en toen ik in Sydney de kans kreeg om trouw te zijn aan die dag, aan de Jacques die ik door haar ben geworden, heb ik dat gedaan. Ik had geen keus, als een kind dat met zijn ouders mee moet, als een spook dat moet spoken in het huis dat hem is toegewezen [...] wat ik ook niet begrijp is dat ik jou niets heb laten horen. Het is van een diepe gemeenheid. Misschien is het omdat Monica en ik samen moesten zijn, maar ik ons niet serieus kon nemen als een paar, een paar dat in de werkelijkheid bestaat. Alsof ik haar droomde, en haar moest beschermen door niet wakker te worden." (Krabbé, 1994, p. 72)

Wat zoekt men toch in buitenechtelijke affaires? Na de restrictieve jaren vijftig en de overgangperiode van de jaren zestig met een veel permissievere seksuele moraal, ontstaat er een herwaardering van het huwelijk in het volgende decennium. De seksualiteit als een slingerbeweging, ditmaal naar de kant geslagen waar de tekortkomingen binnen het huwelijk, buitenshuis worden gecompenseerd. Is men opzoek naar de romantische liefde, zoals in het citaat van Krabbé de hoofdpersoon Jacques zijn eerste liefde romantiseert, misschien wel te veel romantiseert?

Jackson geeft aan dat overspel, echtscheiding en de seriële monogamie indicatief zijn voor de voortdurende zoektocht naar de romantische liefde:

"Higher divorce rates, adultery and serial monogamy may indicate a continued search for romantic fulfillment rather than the abandonment of that quest." (Jackson, 1995).

4.5.1 Samenvatting en conclusie

Samenvattend merken we op dat het huwelijk in de periode '90-'00 in stand blijft hoewel er grote ontevredenheid bestaat over het gebrek aan spontaniteit, betrokkenheid en affectie.

In de *'pure relationship'* en de *'confluent love'* is de intimiteit een hoofdvoorwaarde voor kwaliteit en duurzaamheid van de relatie. Te veel intimiteit kan het gevoel van autonomie aantasten, te weinig kan leiden tot frustraties en een afnemende verbondenheid.

Tekortkomingen worden binnen een overspelsituatie door zowel mannen als vrouwen gecompenseerd. Overspel vormt op deze wijze een 'vluchtroute' in het huwelijk waar men tijdelijk ontsnapt aan de vaste rollen en patronen die in de loop van de tijd met de vaste partner zijn gegroeid.

We hebben het overspel geïnterpreteerd als een aspect in het leven dat uitdrukking is van een zoektocht naar romantische liefde. Op het persoonlijke vlak loopt men aan tegen de 'vastgegroeide' patronen in het huwelijk. De potentiële risico's, bezwaren en schuldgevoelens verbonden aan de heimelijke buitenechtelijke vrijages, worden met 'sluwe' argumentatie gerelativeerd: het vreemdgaan onderstreept mannelijkheid, draagt bij aan het gevoel zelfstandig te zijn en komt zelfs ten goede aan het huwelijk (de hoofdpersoon Daphne in Brouwers). De huwelijkse ambivalentie tussen de wens van het voortbestaan van de verbintenis met de vaste partner en tegelijkertijd de kortstondige 'gestolen' uurtjes met de partner noemen we het 'nieuwe huwelijk'.

5. Samenvatting en conclusie

De (huwelijks)relaties en de seksualiteit tussen mannen en vrouwen hebben in deze scriptie onze belangstelling. In vijftien romans zijn de meer of minder innige betrekkingen tussen mannelijke en vrouwelijke hoofdpersonages geanalyseerd en aan de hand van tekstfragmenten beschreven. Anders dan bij een studie literatuurwetenschappen waar de analyse en interpretatie betrekking hebben op vertelsituaties, ruimte- en tijdverhoudingen en de literaire stromingen waartoe romans het uitgangspunt vormen, draagt dit onderzoek een historisch-sociologisch karakter. Uit de veronderstelling dat de gepresenteerde habitus - dat wil zeggen de mentale structuur opgebouwd uit gedachten, waarnemingen en opvattingen en de daaruit voortkomende gedragingen samengevat in een sekserol - onderhevig is aan maatschappelijke ontwikkelingen, is getracht antwoord te geven op de volgende onderzoeksvraag:

“Op welke wijze ontwikkelen zich (huwelijks)relaties en seksualiteit tussen mannen en vrouwen over een periode van 1950 tot 2000?”

Deze onderzoeksvraag heeft betrekking op de relationele omgangsvormen tussen mannen en vrouwen en de seksualiteit die zij met elkaar delen. Het onderzoek strekt zich uit over een periode van vijftig jaar. Uiteindelijk is over die tijdspanne een periodisering tot stand gekomen die de algemene richting van seksualiteitsbeleving en relatiepatronen opdeelt in vier te onderscheiden fases: de eerste fase van 1950-1960, de tweede fase van 1960-1975, vervolgens de fase van 1975-1985 en de vierde en laatste fase van 1990-2000. Deze afbakening is bepaald op basis van duidelijke, coherente omgangsvormen die als afzonderlijke eenheden naar voren zijn gekomen.

De bespreking van de gepresenteerde analysefragmenten voert ten dele langs de lijnen die Giddens en Wouters hebben uitgezet. De formaliserings- informaliseringstheorie van laatstgenoemde en het perspectief dat Giddens ontvouwt in het boek *The transformation of intimacy, sexuality, love & eroticism in modern societies* zijn gebruikt om de omgangsvormen tussen mannelijke en vrouwelijke hoofdpersonages binnen (huwelijks)relaties en de rol die seksualiteit speelt, te analyseren.

De jaren vijftig (1950-1960) van de twintigste eeuw laten in deze scriptie zien dat de verhouding tussen mannen en vrouwen door grote afstandelijkheid wordt getypeerd. Maar bovenal dat de huwelijksrelatie nog niet is losgeweekt van de dwingende macht van traditionele gezagsdragers, zoals de kerk maar ook het ouderlijk milieu. De externe controle op de persoonlijke beleving en invulling van de (liefdes)omgang appelleren sterk aan traditioneel handelen. Eén van die imperatieven is het gebod 'geen seks voor het huwelijk'. Een liefdesideaal met Victoriaanse trekken en in de woorden van Seidman (Seidman, 1991) een context van deseksualisering van liefde en een desensualisering van seks.

De samenleving uit de jaren vijftig kent een sterk verzuilde structuur met een burgerlijke cultuur waarin praten over seksualiteit, je kwetsbaar opstellen en het verkennen van de eigen lusten binnen de relatie, in hoge mate worden getaboeïseerd. In deze periode worden de affectionele en emotionele behoeften nauwelijks bevredigd. Het zijn de afstandelijke en zakelijke omgangsvormen die naar voren springen en die Wouters uitlegt met formalisering; allerlei emoties en impulsen die gesitueerd worden rondom het terrein van seksualiteit, dienen volgens strakke (zelf)disciplinerende beheersbaar gemaakt te worden. Uit ons onderzoek voor deze periode blijkt dat onze bevindingen stroken met de formaliseringsthese. Ook wij constateren binnen de relatie een wijze van omgang die voornamelijk door geslotenheid en terughoudendheid wordt bepaald.

De kenmerken van de romantische liefde zoals Giddens die omschrijft, (zie theorie) vinden we niet terug in de jaren vijftig. In onze analyse is het huwelijk een samenlevingsverband dat steunt op een premoderne verbintenis waaraan economische en rationele motieven ten grondslag liggen. Wij kwalificeren deze periode als een 'huwelijk zonder romantiek'.

Vanaf de jaren zestig (1960-1975) vinden we in de romans een verschuivingsproces van onderdrukking naar seksuele bevrijding, vooral onder invloed van maatschappelijke condities die sterk veranderen. Emancipatie en individualisering doen geleidelijk, maar onmiskenbaar hun intrede. Secularisering leidt ertoe dat de invloed van de kerk betreffende de seksuele moraal en relatievorming erodeert en als externe institutie haar macht begint te verliezen. De beleving van seksualiteit en de ontwikkeling van relationele omgangsvormen tussen mannen en vrouwen worden meer bepaald vanuit affectief dan vanuit traditioneel handelen. De standaardbiografie uit de jaren vijftig van uit huis gaan, trouwen, kinderen krijgen en getrouwd blijven tot de dood van een van de partners, maakt geleidelijk aan plaats voor een keuzebiografie. Voor mannen in het algemeen, maar voor vrouwen in het bijzonder betekenen de jaren zestig een veelvuldig experimenteren met seksualiteit en een

persoonlijke invulling daarvan. Met de intrede en verdere ontwikkeling van de mogelijkheden van anticonceptie wordt de seksualiteit losgekoppeld van de reproductiefunctie en krijgen romantiek en intimiteit een andere betekenis. In de jaren zestig verandert het evenwicht van de lustbalans: de seksuele verlangens van de vrouwen worden in toenemende mate serieus genomen, haar ondergeschikte rol wordt ter discussie gesteld. De lustbalans waarop mannen in hoge mate op dominante wijze de seksualiteit bepalen met een inschikkelijke en complementaire rol voor de vrouw, wordt onder invloed van emancipatie opnieuw opgemaakt. De seksuele gemeenschap is niet langer het recht van de man en de huwelijks plicht van de vrouw. Deze kenmerken, door Wouters beschreven, horen bij de ontwikkelingen die aansluiten bij de informaliseringsgedachte en zijn vooral het gevolg van de emancipatiekansen van vrouwen. De vermindering van machtsongelijkheid of anders gezegd de afnemende sociale afstand heeft gevolgen gehad voor de relaties van mensen: zij zijn gevoeliger geworden voor de seksuele kanten van de relatie. In dit verband merken we op dat de (relationele) omgangsvormen zoals wij die hebben beschreven tussen mannen en vrouwen inderdaad meer egalitair zijn in de betekenis dat zij op onafhankelijke wijze uiting geven aan seksuele behoeften, dat wil zeggen dat het seksuele gedrag voornamelijk is bepaald door henzelf en minder door wat de omgeving 'opdraagt'. Dit contact kent echter geen trekken van de '*romantic love*' maar is veel eerder '*free-floating*', onafhankelijk van omgevingsinvloeden.

De belangstelling voor het huwelijk als een duurzame en monogame relatievorm neemt tijdelijk af, in tegenstelling tot de periode '50-'60. Deze vaststelling lijkt in lijn met Giddens die met nadruk naar voren brengt dat het belang van een huwelijksverbintenis blijvend zijn waarde begint te verliezen.

Het huwelijk in de daaropvolgende periode, de jaren '75-'85, manifesteert zich opnieuw als de voornaamste samenlevingsvorm. Uit onze analyse komt naar voren dat binnen de wettelijke organisatievorm die het huwelijk is, man en vrouw voor elkaar zijn verworden tot intieme vreemden. Ondanks de ervaren frustraties en conflicten die het huwelijk teweegbrengt en gebrek aan intimiteit, wordt er niet gescheiden. De frustraties en conflicten kunnen worden teruggevoerd op relationele kwesties, gedragsmatige problemen en problemen gecentreerd rondom werk en huishoudelijke taken. Hoewel er contradicties van de romantische liefde (zie theorie) aanwezig zijn, wordt het huwelijk ten opzichte van de voorgaande periode opnieuw in hoge mate gewaardeerd. Echter in tegenstelling tot de aanname van Giddens, zien wij een echtvereniging waar de '*romantic*

love' niet aanwezig is. In onze bevindingen neemt het huwelijk ondanks de nadelige kanten nog steeds, of beter gezegd ten opzichte van de vorige periode, opnieuw een beslissende plaats in. Juist Giddens suggereert een afnemend belang van het huwelijk en wijst op andere samenlevingsvormen zoals de opkomst van de '*pure relationship*' (zie theorie). De enigszins starre opvatting dat het huwelijk de enige plaats zou zijn waar liefde, romantiek en seksualiteit tot bloei komen, is volgens Giddens achterhaald. Niet langer is het huwelijk een verbond tussen mensen dat liefde, romantiek en seks verbindt en consolideert. En überhaupt zijn dit geen vanzelfsprekende ingrediënten die tezamen in een relatie aanwezig behoren te zijn. De postmoderne relatie kan op grond van heel uiteenlopende motieven uitkristalliseren tot verschillende vormen waarin accenten, zoals vertrouwen, liefde, genegenheid, seksualiteit erg wisselen. De waarde van het huwelijk devalueert ten koste van de opkomst van andere aanvaardbare relatievormen zegt Giddens. Het punt van kritiek dat we naar voren brengen, is het feit dat we opnieuw, en dat is veel betekend, zien dat het huwelijk als belangrijkste uitingsvorm van relationele verbintenis tussen mannen en vrouwen na de roerige jaren zestig weer terugkeert en wordt gewaardeerd.

In het door Wouters (Wouters, 2008, p. 273) beschreven spiraalproces van informalisering en formalisering, constateren wij een fase van formalisering. Het door seksuele verlangens ingegeven gedrag, dat wil zeggen de eenzijdige behoefte om het contact te seksualiseren zoals wij dat in de jaren zestig hebben vastgesteld, wordt getemperd en beheerst door zelfdiscipline. We veronderstellen op grond van de onderzochte gegevens dat dit formaliseringsproces kan worden teruggevoerd op het toenemen van machtsongelijkheid in de relatie. Enerzijds hebben we de inschikkelijke rol van de vrouw als huisvrouw geconstateerd (Hermans, Haasse) anderzijds blijkt de man zich geen raad met de 'gruwelijke openhartige gesprekken' die de vrouw probeert te voeren (*Havinck*). De problemen tussen mannen en vrouwen in persoonlijke relaties blijken nog niet opgelost, want nog steeds bestaat er een discrepantie tussen idealen en praktijken met betrekking tot het verlangen naar seksuele bevrediging en het verlangen naar duurzame intimiteit. De ervaring uit de voorgaande periode heeft kennelijk noch voor de man, noch voor de vrouw geleid tot een voor één ieder bevredigend verloop van de lustbalans.

In de laatste periode (1990-2000) die wordt beschreven, constateren wij nog altijd een blijvende waardering van het instituut huwelijk met daarin de voortdurende spanningsverhouding tussen seksuele bevrediging en duurzame intimiteit voor mannen en vrouwen. Grote emotionele afstandelijkheid en een gebrek aan intieme verbondenheid uiten zich in afnemend seksueel verkeer en een afstandelijke en weinig gepassioneerde omgang. Desondanks vormen zij geen aanleiding voor scheiding met de vaste partner. Een nieuwe en opmerkelijke ontwikkeling is het overspel binnen de relatie. In het huwelijk lijken mannen en vrouwen zich neer te leggen bij de negatieve aspecten dat wil zeggen dat zij niet gaan scheiden maar de onvolkomenheden in de vorm van overspel compenseren. Enerzijds houdt men vast aan de zekerheden en praktische voordelen van het huwelijk, anderzijds zijn zowel mannen als vrouwen buitenshuis op zoek naar een zekere romantische aanvulling waarvoor zij voortdurend de potentieel schadelijke effecten voor de vaste partner relativeren en bagatelliseren. Overspelig gedrag kan zelfs worden gelegitimeerd en uitgelegd als een ervaring die de dagelijkse sleur van oude huwelijkspatronen doorbreekt. We zouden in deze periode kunnen spreken van de vorming van het 'nieuw- modern huwelijk' met formaliseringskarakteristieken gecombineerd met het fenomeen overspel als uiting van een informaliseringsproces. Of in andere woorden gesteld constateren we toch dominante karakteristieken van het formaliseringsproces, waarin de 'ontsporing' in de vorm van overspel een deelproces is van informalisering. Een golfbeweging van formalisering naar informalisering die we steeds hebben zien terugkeren en die Wouters uiteindelijk tot de conclusie voert dat informalisering de boventoon voert (Wouters, 2008, p. 273). Deze ontwikkeling in de richting van toenemende informalisering is ook door Brinkgreve en Korzec, die we in een eerder verband al hebben aangehaald, in hun studie *Margriet weet raad* (Brinkgreve&Korzec, 1978) geconstateerd. Zij stellen vast dat regels tussen mannen en vrouwen die de omgang sturen, minder streng in acht worden genomen en bovendien wijzen ze op het feit dat relationele problemen veel meer worden uitgesproken. Hoewel het de schijn heeft van een tegenstrijdige interpretatie zijn wij van mening dat op grond van onze resultaten besloten moet worden tot meer formalisering dan informalisering in de onderzochte periode. Naar onze mening heeft Wouters onvoldoende oog voor tegengestelde tendensen die wij voor het gemak benoemen als 'persistering van het huwelijk'.

Net als Wouters wijst Giddens op het afnemende belang van huwelijkrelaties. Er zijn vele andere verbintenissen mogelijk die hij benoemt als vormen van 'pure relationship' waar hij uitdrukkelijk stelt dat de essentie van de relatievorming wordt bepaald door:

'it's own sake' en 'for what can be derived by each person from sustained association with another; and which is continued only in so far as it is thought by both parties to deliver enough satisfactions for each individual to stay within it' (Giddens, 1992, p. 58).

Ook hier zijn we van mening dat deze beschouwingwijze tekortschiet in de verklaring waarom het huwelijk in ons onderzoek nog altijd een prominente rol speelt. Erosieve krachten van alternatieve samenlevingscontracten hebben het huwelijk niet ondermijnd.

Geraadpleegde literatuur

- Bawin-Legros, B. (2004). Intimacy and the New Sentimental Order. *Current Sociology* , 241-250.
- Brinkgreve, C., & Korzec, M. (1978). *Margriet weet raad. Gevoel, gedrag, moraal in Nederland 1938-1978*. Amsterdam: Augustus.
- Durkheim, E. (1977). *Over moraliteit*. Meppel: Boom.
- Fromm, E. (1956). *The art of loving*. New York: Harper & Brothers.
- Giddens. (1992). *The transformation of intimacy*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Hirsch, E. (1974). *Validity in interpretation*. London: Yale University Press.
- Hoegen, A. (z.j.). *Het heilig huwelijk*. Utrecht.
- Jackson, S. (1995). Women and heterosexual love: complicity, resistance and change. In L. Pearce, & J. Stacey, *Romance revisited* (pp. 49-62). London: Lawrence and Wishart.
- Latten, J. (2004). *Trends in samenwonen en trouwen. De schone schijn van burgerlijke staat*. Heerlen: CBS.
- Mosher, D. L., & White, B. B. (1980). Effects of committed or casual erotic imagery on females' subjective sexual arousal and emotional response. *Journal of Sex Research* 16 , 273-99.
- Röling, H. (1990). Samen of alleen. Initiatief en overgave in "Wij willen weten" (1938-1985). *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* , 85-102.
- Wester, F. (2004). Lessen uit lezen. *inaugurale rede* . Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Wouters, C. (2008). *Informalisering. Manieren en emoties sinds 1890*. Amsterdam: Bert Bakker.

Wouters, C. (2005). *Seks en de seksen. Een geschiedenis van moderne omgangsvormen*. Amsterdam: Bert Bakker.

Databronnen

Bernlef, J. (1973). *Sneeuw*. Amsterdam: Querido.

Blaman, A. (1969). *De kruisvaarder*. Amsterdam: Meulenhoff.

Boon, L. (1956). *Niets gaat ten onder*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Brouwers, J. (2000). *Geheime kamers*. Amsterdam: Atlas.

Brouwers, M. (1984). *Havinck*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Campert, R. (1963). *Liefdes schijnbewegingen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Dulleman, I. v. (1976). *Vroeger is dood*. Amsterdam: Querido.

Glastra van Loon, K. (1999). *De passievrucht*. Amsterdam: L.J.Veen.

Haasse, H. S. (1983). *De wegen der verbeelding*. Amsterdam: Querido.

Hermans, W. F. (1981). *Uit talloos veel miljoenen*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Krabbe, T. (1994). *Vertraging*. Den Bosch: Malmberg.

Minco, M. (1966). *Een leeg huis*. Amsterdam: Bert Bakker.

Ruyslinck, W. (1957). *De ontaarde slapers*. Brussel: Manteau.

't Hart, M. (1991). *Onder de korenmaat*. Amsterdam: De Arbeiderspers.

Winter, L. d. (1995). *Serenade*. Amsterdam: De Bezige Bij.

Wolkers, J. (1969). *Turks fruit*. Amsterdam: Meulenhoff.

Bijlage

Keuzelijst Nederlandse literatuur in de bovenbouw van HAVO/VWO. Van de hieronder genoemde schrijvers mogen ook andere werken worden gelezen maar in overleg met je docent.

Kader Abdolah	De adelaars De meisjes en de partizanen Het huis van de moskee
A. Alberts	De vergaderzaal
Robert Anker	Hajar en Daan
Gerbrand Bakker	Boven is het stil
Kees van Beijnum	Dichter op de Zeedijk
Abdelkader Benali	Bruiloft aan zee
Bernlef:	Hersenschimmen Publiek geheim Sneeuw
Maarten Biesheuvel:	In de bovenkooi Slechte mensen
Louis-Paul Boon:	De kapellekensbaan Menuet De bende van Jan de Lichte Mijn kleine oorlog Niets gaat ten onder
Godfried Bomans:	Erik of Het klein insectenboek
Hafid Bouazza	Paravion
Khalid Boudou	Het schnitzelparadijs
Ben Borgart	De vuilnisroos
Stefan Breijs	
Jeroen Brouwers:	De engelenmaker Bezongen rood Geheime kamers
Marja Brouwers:	Havinck Casino

Remco Campert:	Het leven is vurrukkulluk Tjeempie of Liesje in Luilletterland Liefdes schijnbewegingen Een liefde in Parijs
Hugo Claus:	De Metsiers Een bruid in de morgen Het verdriet van België Een zachte vernieling
Johan Daisne:	De trein der traagheid
Adriaan van Dis:	Indische duinen Nathan Sid Dubbelliefde De wandelaar
Renate Dorrestein:	Verborgen gebreken
Inez van Dullemen	Vroeger is dood
Anna Enquist:	Het geheim
Marjolijn Februari	De literaire kring
Anne Frank:	Het achterhuis
Carl Friedman:	Tralievader
Ronald Giphart	Phileine zegt sorry Ik omhels je met duizend armen Gala Giph
Karel Glastra van Loon:	De passievrucht Lisa's adem
Arnon Grunberg:	Blauwe maandagen Figuranten De asielzoeker Tirza

Hella S. Haasse:	De wegen der verbeelding Oeroeg Heren van de thee Sleuteloog
Maarten 't Hart:	Een vlucht regenwulpen De jacobs ladder De kroongetuige Onder de korenmaat De zonnewijzer Lotte Weeda
A.F.Th. van der Heijden:	De sandwich Weerborstels De slag om de Blauwbrug Advocaat van de hanen* Asbestemming MIM
Kristine Hemmerechts	Brede heupen De schapen en de bokken
Willem Frederik Hermans:	De donkere kamer van Damokles Nooit meer slapen Paranoia Herinneringen van een engelbewaarder Uit talloos veel miljoenen
Arthur Japin:	Een schitterend gebrek De zwarte met het witte hart
Oek de Jong	Cirkel in het gras Hokwerda's kind
Frans Kellendonk:	Mystiek lichaam Bouwval Letter en geest
Anton Koolhaas:	De hond in het lege huis
Kees van Kooten:	Koot graaft zich autobio Veertig
Tim Krabbé:	Het gouden ei Vertraging De grot Marte Jacobs

Hubert Lampo:	De komst van Joachim Stiller
Tomas Lieske:	Gran Café Boulevard Franklin Mijn soevereine liefde Dünya
Tessa de Loo:	De tweeling
Nicolaas Matsier:	Gesloten huis
Doeschka Meijsing:	Robinson Utopia of De geschiedenissen van Thomas De tweede man
Marga Minco:	Het bittere kruid Een leeg huis
Margriet de Moor:	Eerst grijs dan wit dan blauw De virtuoos Kreutzeronate
Marcel Möring:	Het grote verlangen In Babylon Dis
Erwin Mortier:	Marcel
Harry Mulisch:	Het stenen bruidsbed Twee vrouwen De aanslag De ontdekking van de hemel
Nelleke Noordervliet:	Het oog van de engel De naam van de vader Uit het paradijs Pelican Bay Miss Blanche
Cees Nooteboom:	Rituelen Allerzielen
Jona Oberski:	Kinderjaren
Connie Palmen:	De wetten Lucifer
R.J. Peskens:	Twee vorstinnen en een vorst Mijn tante Coleta

J.J. Presser:	De nacht der Girondijnen
Gerard Reve:	De avonden(evt. stripversie door Dick Matena) Werther Nieland / De ondergang van de familie Boslowits Op weg naar het einde De vierde man
Karel van het Reve:	Siberisch dagboek
Thomas Rosenboom:	Publieke werken Spitzen De nieuwe man
Ward Ruyslinck:	Wierook en tranen De ontaarde slapers
Jan Siebelink:	De herfst zal schitterend zijn De overkant van de rivier Laatste schooldag Knielen op een bed violen
F. Springer:	Tabee, New York Bougainville Quissama
Manon Uphoff	Begeerte
Jos Vandeloo:	Het gevaar
Annelies Verbeke	Slaap
J.J. Voskuil	De moeder van Nicolien Bij nader inzien
Christiaan Weijts	Art. 285b
L.H. Wiener	Nestor De verering van Quirina T.
Tommy Wieringa	Joe Speedboot
Leon de Winter:	God's Gym Serenade SuperTex De hemel van Hollywood De ruimte van Sokolov

Jan Wolkers: Serpentina's petticoat
 Kort Amerikaans
 Terug naar Oegsgeest
 Turks fruit

Koos van Zomeren Het verhaal

Joost Zwagerman: Gimmick!
 De buitenvrouw
 Chaos en rumoer